MARMARA ÜNİVERSİTESİ

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ

IRCICA

İSAM TÜRKİYE DİYANET VAKFI İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ مركز البحوث الإسلامية CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES

International ARABIC LANGUAGE, LITERATURE AND ELOQUENCE STUDIES IN THE 8TH/14TH CENTURY Symposium

DECEMBER | 6 - 7 | 2024

Marmara University Faculty of Theology

09.00

With Contributions of

DARUL ULUM

CAREX

ESENLER BELEDİYESİ

CONTENTS

Abdullah Bilin
Ulema Mobility in the 8th/14th Century: The Foundations of the Nahw in Anatolia 6

Ahmed Abdalla Negm
Scientific Trips of Ottoman Scholars to Egypt in the Eighth Century AH / Fourteenth Century AD 8

Sultan ŞİMŞEK
Mamluk Era Arabic Literature in the Context of Decline Discourse and Opposing Views . 10

Aziz Ençakar
A Copy of The "Kitāb Al-Mufaṣṣal" Copied in the Eighth Century by Using the Method of Critical Edition 11

Muhammet ÇELİK
A Centralizied Author: Ibn Hishām al-Nahwī 13

Ahmed Abdel Wahab Abdel Salam el-Sharkawy
Linguists from the Roman lands in Egypt and the Levant Fakhr al-Din al-Duraki and his message "Westernization in Parsing" 15

İslam BATUR
Content Analysis of Salāhuddīn al-Safadī's Letters 16

Mehdi CENGİZ
Reading The Scientific Knowledge of The Period Through A Poetry Commentary: "*Ghayth Al-Adab Alladhī İnsajam*" By al-Ṣafadī 18

Hatice DEREBAŞI
Safādī's Identity As a Commentor and His Methodology in *Tamām al-Mutūn fī Sharh Risālat Ibn Zaydūn* 19

Enas Boubes
Characteristics of Literary Criticism in the Eighth Century AH: al-Safadi as a Model 21

Soner AKDAĞ
Abū Hayyān al-Andalusī's Views on Arabic Phonetics within the Framework of His Work "Irtishāfu'd-Ḍarab min Lisān al-'Arab" 23

Mustafa KARAGÖZ & Ifeoluwa Siddiq OYELAMİ
Unknown Dimensions of System of Abū Hayyān's Work Tuḥfat al-Arīb 25

Yaşar ACAT
An Evaluation of Abu Hayyân al-Andalusî's Effort to Address Some Issues Pertaining to the Arabic Language in the Context of Comparative Semitic Language Studies 27

Sümeyye TAŞ
Ibn Mada's Influence on Abū Hayyān al-Andalusī in the Context of the Zāhirī Approach. 28

Thomas Bauer
Ibn Nubātah's Hunting-Urğūzah and Its Reception in the Futuwwah of the Ottoman Period 30

Asmaa Essakouti
The Romantic, the Obscene, and the Coarse Or Othering in Premodern Islam 31

M. A. Johannes Ruhstorfer
Fictionality in Ibn Nubāta's mufāḫara bayna as-sayf wa-l-qalam 33

Zafer AKYÜZ
Some Issues of Disagreement between Abu's-Safā' Aybeg b. 'Abdillāh al-Safadī and Ziyā al-Dīn Ibn al-Asīr on the Subject of Rhetoric 34

Abdullah Karaca
Critiques of Abū Ḥayyān's Rhetoric: A Historical and Methodological Analysis 36

Tuncay Azar
In the Context of Nazm Theory, the Definition of Badî' Science And Its Place in the Works of Eloquence in The Fourteenth Century 38

Ahmet Aydın
A Concise Work on Rhetoric by Sadr al-Sharīa al-Sānī (d. 747/1346): al-Wishāh 39

Emad Abdelbaky Abdlebaky ALY & Nasüreldin MAZHARİ
The influence of Ibn Nubata's poetry on the Ottoman poet Ahmed Pasha 41

Abdulvehhab Muhammed İbrahim Hasan el-Muzeyyin
The Cultural Component of the Poets of the Eighth Century AH and Its Impact on Poetic Production (Ibn Nabata Al-Misri's Poetry as a Model) 43

İbrahim Fidan
Nabaviyyāt Shaped by the Literary Understanding of the 8th/14th Century: Eulogies for the Prophet Muhammad by Shihab al-Din Mahmoud (d. 725/1325) 44

Ömer İSHAKOĞLU
Changes Seen in Arabic Poetry in Bilad-ı Sham in The Mamluk Period 46

Musa Alak
Works on Miftāh al-'Ulūm Until the End of the 8th (14th) Century 48

Ahmet GEZEK
The Critical Approaches in Bahāuddīn al-Subkī's Book *'Arūs al-afrāḥ*: Within the Framework of the Concept of Faṣāḥa 49

Duran Ekizer
An Original Example of Rhetoric Commentary -A Methodical Analysis of the Method Put Forward by Çandarlı Kara Halil Hayreddin Pasha (D. 789/1387) in his Commentary on *Talkhis al-Miftah* Named "*Macma' al-Fawaid*"- 51

Mehmet Hayri ACAT
The Identification of an Eighth-Century Hijri Commentary on "Miftāḥ al-ʿUlūm" Titled "Futūḥāt al-Miftāḥ" 53

Emin UZ
The Interaction of Humor and Zoomorphism in the 8th/14th Century: The Example of Ḥayāt al-Ḥayawān al-Kubrā 55

Muhammed Faruk Çakır
The Tradition of Adherence to Humorous Culture in Muslim Encyclopedists: The Case of al-Nuwayrī 57

Mensure SÖNMEZ
Misogynistic Humor in İbnü'l-Kıt'a's İbtilâü'l-Ahyâr bi'n-Nisâi'l-Eşrâr 58

Muhammed Emin GÖRGÜN
The Place of The Ṭabaqāt-Tarājim Type Works Named *Naktu Al-Himyān Fī Nukat al-ʿumyān* and *Al-Shuʿūr Bi Āl-ʿūr* By Ṣalāḥ al-Dīn Khalīl al-Ṣafadī in The Arab Nawādir Culture 60

Alfred El-Khoury
Revisiting *Badīʿ*: Historicisation, Reception and Translation 62

Syrinx von Hees
At-taghayur as Case Study: Stylistics Between Standard Theory and Stylistic Poems 64

M. A. Andreas Knöll
Objection through Affirmation – aṣ-Ṣafadī's Book on *al-qawl bi-l-mūjib* and its Reception in the Ottoman Empire 65

Luca Rizzo
How to Make Ambiguous What is Not: The Case of Q. 51:47 67

Murat ATAMAN
The Relationship Between Morality and Humor in Cemâleddin el-Vatvât's Work Gurerü'l-Hasâʾisi'l-Vâzıh. 69

Şükrü DİNÇER
The Significance of Gazûlî's Matâliʻ al-Budûr in the History of Arabic Humor 70

Tuncay TAN
The Sweet Fruit of Selective Curiosity - Humorous Tales in Ibn Manzur's "Al-Mukhtār wa-l-Mukhtab" 71

Doa el-Afifi
The Maqama in the Eighth Century between Al-Hariri, Safi Al-Din Al-Hilli, and His Contemporaries 73

Muntasir Fayez Al-Hamad
Language Acquisition and Learning in Ibn Khaldun's *Muqaddimah A Terminological Study in light of Educational Linguistics* 75

Abdullah YILDIRIM
The Dispute Between al-Taftâzânî and al-Sayyid al-Sharif in Terms of the Development of the ʻIlm al-Wadʻ 77

Esma Sağ Şencal
The Influence of Abū Ḥayyān al-Andalusī's Evaluations of Sībawayhi and Ibn Mālik on the Methodological Course of Syntax in the 14th Century 79

Ali Benli
A Comparative Analysis of Arabic and Turkish Lexical Content in Multilingual Dictionaries of the 8th Century (Hijri): The Rasūlid Hexaglot, Firishtazade's Lexicon, and Abū Ḥayyān al-Andalusī's Kitāb al-Idrāk li-Lisān al-Atrāk as Case Studies 80

8/14. Yüzyılda Ulema Hareketliliği: Anadolu'da Nahiv İlminin Temelleri

Doktor Öğretim Üyesi Abdullah Bilin[1]

abdullahbilinn@gmail.com ORCID: 0000-0002-8360-4226

Bu çalışmada 8/14. yüzyılda Anadolu coğrafyası ile diğer bölgeler arasında bilginin transferi ve ulema hareketliliği ele alınacaktır. Âlimler gittikleri yerlere sahip oldukları bilgi birikimini aktardıkları gibi aynı zamanda oradan da ciddi istifade etmektedirler. Böylece Osmanlı ve Beylikler dönemi Arap dili çalışmalarının temelleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Görüldüğü kadarıyla Anadolu ile Tebriz ve ötesini ifade eden Acem coğrafyası, Bağdat-Musul merkezli Irak coğrafyası ve Şam-Mısır merkezli Memlükler coğrafyası arasında yoğun hareketlilikler yaşanmaktadır. Bu çalışmada öncelikle bu dönemde Anadolu'da mevcut Arap dili âlimleri kısaca tanıtılacaktır. Daha sonra Anadolu dışında kalan mezkûr bölgelerde yaşamış âlimler incelenecektir. Bu yüzyılda özellikle Anadolu'da yaşamış âlimlerin mezkûr coğrafyalara seyahatleri ve gittikleri yerlerde etkileri / etkilenmeleri ele alınacaktır. Aynı durum aksine göçler için de söz konusu olacaktır. Bu durumda mezkûr coğrafyalardan Anadolu'ya gelerek etki etmiş/ etkilenmiş âlimler ele alınacaktır. Tüm âlimlerin incelenmesi tebliğ sınırını aşacağından sadece Arap dil âlimlerinin bu dönemdeki seyahatleri incelenecektir. Ancak Arap dil ilimleri geniş kapsamlı olduğundan sadece nahiv âlimleri özelinde bir çalışma yapılacaktır. Ayrıca dönemin ana kaynaklarına müracaat edilerek veri toplanacaktır. Buna göre Süyûtî (911/1505)'nin dil âlimlerinin biyografilerine tahsis ettiği *Bugyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât* adlı eseri ile Taşköprülüzâde (968/1561)'nin *eş-Şeḳâiku'n-nu ͑mâniyye* adlı eseri asıl kaynak olarak kullanacaktır. Bununla beraber İbn Habib el-Halebî (779/1377)'nin *Tezkiretü'n-nebîh fî eyyâmi'l-Mansûr ve benîh*, Safedî (764/1363)'nin *A'yânü'l-asr ve a'vânü'n-nasr,* Makrizî (845/1442)'nin *Dürerü'l- ͑ukûdi'l-feride fî terâcimi'l-a ͑yâni'l-müfîde* ve İbn Hacer el- ͑Askalânî (852/1449)'nin *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine* adlı eserleri de esas alınacaktır. Elde edilen bu verilerle Arap dili esaslı biyografiler oluşturacak ve bu biyografik bilgilerden elde edilen veriler daha sonra tasnif edilecek ve değerlendirilecektir. Çalışma ile Anadolu topraklarında nahiv ilminin teşekkülüne ve gelişmesine katkıda bulunmuş âlimlerin tespit edilmesi hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Nahiv, Anadolu, Ulema, 14. yüzyıl, Seyahat

Ulema Mobility in the 8th/14th Century: The Foundations of the Nahw in Anatolia

This study will focus on the transfer of knowledge and the mobility of scholars between Anatolia and other regions in the 8th/14th century. Scholars not only transferred their knowledge to the places they traveled to, but also benefited from them. Thus, the foundations of Arabic language studies in the Ottoman and Principalities period will be tried to be revealed. As far as it can be seen, there is intense mobility between Anatolia and the geography of Persia, which refers to Tabriz and beyond, the geography of Iraq centered on Baghdad-Mosul, and the geography of Mamluks centered on Damascus-Egypt. This study will first briefly introduce the Arabic language scholars in Anatolia during this period. Then, the scholars who lived in the aforementioned regions outside Anatolia will be analyzed. In this century, especially the travels of the scholars who lived in Anatolia to the aforementioned geographies and their effects/influences will be discussed. The same will be the case for reverse migrations. In this case, the scholars who came to Anatolia from the aforementioned geographies and influenced / were influenced will be discussed. Since examining all scholars would exceed the limit and purpose of this paper, only the travels of Arabic language scholars in this period will be examined. However, since Arabic linguistic sciences are also comprehensive, a study will be conducted only on the scholars of nahw. In this study, data will be collected by consulting the main sources of the period.Therefore, al-Suyūṭī's (911/1505) *Bugyet al-wu'āt fī tabakāti al-lugaviyyīn wa'n-nuhāt*, which is devoted to the biographies of linguistic scholars, and

1 Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

Ṭāshkūprīzāda's (968/1561) *al-Shaḳāik al-nuʿmāniyya* will be used as the main sources. In addition, Ibn Habib al-Khalabī (779/1377)'s *Tezkirat al-nabīh fī ayyāmi al-Mansūr wa benīh*, Safadī (764/1363)'s *Aʿyān al-asr wa aʿwān al-nasr*, The works of al-Maqrizī (845/1442), *al-Durr al-ʿukūdi al-ferīda fī terājimi al-aʿyāni al-mufīda*, and Ibn Ḥajar al-ʿAskalānī (852/1449), *al-Durr al-kāmine fī aʿyāni al-mieti al-sāmine*, will also be taken as basis. With these data, Arabic language-based biographies will be created and the data obtained from these biographical information will then be classified and evaluated. The study aims to identify the scholars who contributed to the formation and development of the science of nahw in Anatolia.
Keywords: Nahw, Anatolia, Ulema, 14th Century, Travel

التنقل العلماء في القرن الثامن / الرابع عشر: أسس علم النحو في الأناضول

في هذه الدراسة، ستتم مناقشة نقل المعرفة وتنقل العلماء بين الأناضول والمناطق الأخرى في القرن الثامن/ الرابع عشر. ولم يقتصر العلماء على نقل معارفهم إلى الأماكن التي ارتحلوا إليها فحسب، بل استفادوا منها أيضًا. وهكذا، ستتم محاولة الكشف عن أسس الدراسات اللغوية العربية في الفترة العثمانية والإمارات. ومن الملاحظ أن هناك تحركات مكثفة بين جغرافية الأناضول وجغرافية بلاد العجم، التي تشير إلى تبريز وما بعدها، وجغرافية العراق التي تتمحور حول بغداد–الموصل، وجغرافية المماليك التي تتمحور حول دمشق–مصر. وفي هذه الدراسة سيتم التعريف بإيجاز بعلماء اللغة العربية في الأناضول خلال هذه الفترة. ثم سيتم تحليل العلماء الذين عاشوا في المناطق المذكورة أعلاه خارج الأناضول. وفي هذا القرن، ستتم مناقشة رحلات العلماء الذين عاشوا في الأناضول إلى المناطق الجغرافية المذكورة أعلاه وآثارهم / تأثيراتهم في الأماكن التي ذهبوا إليها. وسيكون الأمر نفسه بالنسبة للهجرات العكسية. وفي هذه الحالة، ستتم مناقشة العلماء الذين قدموا إلى الأناضول من المناطق الجغرافية المذكورة أعلاه وأثروا/تأثروا بها. وبما أن دراسة جميع العلماء ستتجاوز حدود البحث، فسيتم فقط دراسة رحلات علماء اللغة العربية في هذه الفترة. ولكن بما أن العلوم اللغوية العربية شاملة أيضًا، فستكون الدراسة شاملة لعلماء النحو فقط. وفي هذه الدراسة سيتم جمع البيانات بالرجوع إلى المصادر الأصلية في تلك الفترة. وبناءً على ذلك سيتم استرجاع كمصدرين رئيسيين: بغية الوعاة في تراجم علماء اللغة والنحاة للسيوطي (٩١١/١٥٠٥)، والشقائق النعمانية لطاشكوبري زاده (٩٦٨/١٥٦١). بالإضافة إلى كتاب تذكرة النبيه في أيام امنصور وبنيه لابن حبيب الحلبي (٧٧٩/١٣٧٧)، و أعيان العصر وأعوان النصر للصفدي (٧٦٤/١٣٦٣)، كما سنستند إلى مؤلفات المقريزي كالدرر العقود (845/1442) ، والدرر الكامنة في أعيان مائة الثامنة لابن حجر العسقلاني (852/1449) . ومن خلال هذه البيانات، سيتم إنشاء سير ذاتية لعلماء اللغة العربية، ومن ثم سيتم تصنيف وتقييم البيانات المنتقاة من معلومات هذه السير الذاتية .وتهدف الدراسة إلى التعرف على العلماء الذين ساهموا في تأسيس علم النحو في الأناضول وتطويره.

الكلمات المفتاحية: النحو،الأناضول، العلماء، القرن الرابع عشر، الرحلات

Osmanlı Bilginlerinin 8. /14. Yüzyılda Mısır'a Yaptığı Bilimsel Geziler

Dr. Ahmed Abdalla Negm[1]

ahmednegm70@yahoo.com ORCID: 0000-0002-5250-9883

Osmanlıların bilimsel ve entelektüel hayatı, Arap araştırmalarında en çok ihmal edilen konulardan biridir ve derinlemesine araştırılmamıştır, ancak Osmanlı dönemindeki bilimsel ve entelektüel hayat, nihayetinde İslam dünyasındaki bilim ve düşünce tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Öyle ki bu konu, Osmanlı tarihini bütünüyle anlamak ve kavramak ve Osmanlıların İslam dünyasında bilim ve düşünce çerçevesinde genel olarak yaptığı bilimsel ve entelektüel katkının statüsünü belirlemek açısından büyük önem taşımaktadır.

Arapça ve Osmanlı biyografileri kitapları, H. 8/ M. 14. tarafından temsil edilen ortaya çıkış ve güçlenme döneminde bilimsel eğitimlerini tamamlamak için Mısır'a gelen Osmanlı bilginlerini tanımlamak için birincil bir kaynak oluşturmaktadır. Bu çalışma, bu dönemin tanık olduğu bu bilimsel hareketin genel resminin bir kısmını sunmayı amaçlamaktadır.

Belki böyle bir çalışma, Osmanlı devletinin kültürel ve entelektüel tarihini yeniden gözden geçirmeye ve Osmanlı devletinin İslam dünyasındaki bilimsel ve entelektüel hayata hiçbir katkıda bulunmadığını iddia eden görüşü çürütmeye yardımcı olabilir. Bu iddia, Müslüman âlimlerin bilimsel ve fikri üretimlerinin Osmanlı dönemi boyunca, hatta ilk dönemlerinde bile durmadığını ve devam ettiğini teyit eden tarihi kaynaklara adil bir bakışla çürütülmektedir.

Anahtar kelimeler: Geziler, Alimler, Osmanlı, Mısır, Sekizinci yüzyıl

Scientific Trips of Ottoman Scholars to Egypt in the Eighth Century AH / Fourteenth Century AD

The scientific and intellectual life of the Ottomans is one of the most neglected issues and has not received deep research in Arab studies, although the scientific and intellectual life in the Ottoman era is ultimately an integral part of the history of science and thought in the Islamic world; such that this topic is of great importance in understanding and comprehending Ottoman history in its entirety, and in determining the status of that scientific and intellectual contribution that the Ottomans made in general within the framework of science and thought in the Islamic world.

The books of Arabic and Ottoman biographies constitute a primary source for identifying the Ottoman scholars who came to Egypt to complete their scientific education during the period of emergence and empowerment represented by the eighth century AH, the fourteenth century AD. This study seeks to present part of the general picture of this scientific movement that this period witnessed.

Perhaps such a study may help to reconsider the cultural and intellectual history of the Ottoman state, and refute that view that claims that the Ottoman state did not make any contribution to the scientific and intellectual life in the Islamic world. This is refuted by a fair look at historical sources, which confirm that the stream of scientific and intellectual giving by Muslim scholars continued and did not stop throughout the Ottoman era, even in its early periods.

Keywords: trips-scholars-Ottoman-Egypt-eighth century AH

1 الأستاذ المشارك بقسم اللغات الشرقية بكلية الآداب جامعة عين شمس

رحلات علماء الدولة العثمانية العلمية إلى مصر في القرن الثامن الهجري\ الرابع عشر الميلادي

تشكل الحياة العلمية والفكرية عند العثمانيين واحدة من أكثر القضايا التي أهُملت ولم تحظ بالبحث العميق في الدراسات العربية، مع أن الحياة العلمية والفكرية في العهد العثماني هي في النهاية جزء لا يتجزأ من تاريخ العلم والفكر في العالم الإسلامي؛ بحيث يشكل هذا الموضوع أهمية كبيرة في فهم التاريخ العثماني واستيعابه في مجمله، وفي تعيين مكانة ذلك الإسهام العلمي والفكري الذي قدمه العثمانيون بشكل عام داخل إطار العلم والفكر في العالم الإسلامي.

وتشكل كتب التراجم العربية والعثمانية مصدرًا أساسي في التعرف على العلماء العثمانيين الذين قدموا إلى مصر لاستكمال تحصيلهم العلمي في فترة النشأة والتمكين التي مثلها القرن الثامن الهجري الرابع عشر الميلادي. وتسعى هذه الدراسة إلى تقديم جزء من الصورة العامة لهذا الحراك العلمي الذي شهدته تلك الفترة.

ولعل مثل هذه الدراسة قد يساعد على إعادة النظر إلى تاريخ الدولة العثمانية الثقافي والفكري، وينقض تلك الرؤية التي تزعم أن الدولة العثماني لم تقدم أي إسهام في الحياة العلمية والفكرية في العالم الإسلامي . وهذا ما تدحضه النظرة المنصفة إلى المصادر التاريخية والتي تؤكد على أن تيار العطاء العلمي والفكري للعلماء المسلمين ظل مستمرًا ولم ينقطع في طوال العهد العثماني حتى في فتراته الأولى.

الكلمات المفتاحية: رحلات-علماء-الدولة العثمانية-مصر-الثامن الهجري

Çöküş Söylemi ve Karşıt Görüşler Bağlamında Memlükler Dönemi Arap Edebiyatı

Sultan ŞİMŞEK[1]

sultan.simsek@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0002-8800-2064

Bu araştırmada, modern dönem Arap edebiyatı tarihi çalışmalarında dillendirilen çöküş söylemi, Memlükler Dönemi Arap Edebiyatı bağlamında incelenmiştir. Modern dönem Arap Edebiyatı araştırmacıları dönemi isimlendirirken Asru'l-Moğol ve't-Tatar, Asru'l-Etrâk, Asru'l-inhitât, Asru'l-inhidâr, Asru'r-rukûd gibi ifadeler kullanmıştır. Régis Blachère (öl.1973), Carlo Alfonso Nallino (öl.1938) gibi müsteşrik araştırmacılar tarafından ortaya atılmış çöküş çağı, karanlık çağ, uykuya dalmış edebiyat söylemleri alanda çalışan Arap araştırmacıları da etkisi altına almıştır. Bu etkiden sıyrılabilen Mahmûd Rızk Selîm (d.1920), Ömer Mûsâ Paşa (öl.2016) gibi araştırmacılar çöküş söyleminin bu çağın ilmi ve edebi durumunu doğru bir şekilde yansıtmadığını ifade ederek Memlükler Dönemi Arap Edebiyatına dair eserler vermişlerdir. Taha Hüseyin (öl.1973) ve Şevki Dayf (öl.2005) ise çöküş söyleminin sadece Osmanlı asrı için geçerli olduğunu, Memlükler döneminin bu isimlendirmeyi hak etmediğini dile getirenler arasındadır. Bütün bunlar dikkate alındığında araştırmacılar arasında inhitat söylemi konusunda birlik olmadığı gibi, bunun zamanla dönüşen, eleştirilen ve karşıt söylem geliştirilen bir bakış açısı olduğu görülmektedir. Araştırmada çöküş söyleminde bulunan araştırmacıların ve karşıt söylem geliştirenlerin

1 Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Arap Dili ve Belagati Öğretim Üyesi.

öne sürdükleri gerekçeler analiz edilmiş, dönemin edebi özellikleri edebi türlerden 14.yy. ile sınırlı örneklerle sunulmaya çalışılmıştır. Araştırmanın amacı, çöküş söyleminin yanıltıcı etkisini ve konuyu ne denli dar bir alana hapsettiğini ortaya koymak ve dönemin kendi şartlarında analiz edilerek nesnel kriterlerle değerlendirilmesi için bakış açısı geliştirmektir.

Anahtar Kelimeler: Arap Edebiyatı, Memlükler, Çöküş, Karşıtlık, Söylem.

Mamluk Era Arabic Literature in the Context of Decline Discourse and Opposing Views

This study examines the discourse of decline frequently mentioned in modern Arabic literary historiography within the context of Mamluk-era Arabic literature. Modern scholars of Arabic literature have employed terms such as "Asr al-Mongol wa-Tatar" "Asr al-Atrak", "Asr al-Inhitat", and "Asr al-Rukud" to describe this period. Orientalist scholars like Régis Blachère (d.1973) and Carlo Alfonso Nallino (d.1938) introduced concepts such as the age of decline, dark age, and dormant literature, which significantly influenced Arab researchers in the field. However, researchers like Mahmoud Rizk Salim (b.1920) and Omar Musa Pasha (d.2016), who managed to distance themselves from this influence, argued that the decline discourse does not accurately reflect the intellectual and literary state of the era, producing studies on Mamluk literature. Taha Hussein (d.1973) and Shawqi Dayf (d.2005) also suggested that such decline narratives are only relevant for the Ottoman era, not the Mamluk period. This study aims to analyze the justifications proposed by both proponents and critics of the decline discourse, presenting the literary characteristics of the period with examples primarily from the 14th century. By doing so, it seeks to challenge the misleading influence of the decline discourse and promote an objective analysis of the era within its own historical context.

Keywords: Arabic Literature, Mamluks, Decline, Opposition, Discourse

أدب العصر المملوكي في سياق خطاب الانحطاط والآراء المعارضة

في هذه الدراسة، تم تناول خطاب الانحطاط الذي يُتداول في الدراسات الحديثة لتاريخ الأدب العربي، في سياق الأدب العربي في عصر المماليك. أطلق باحثو الأدب العربي في العصر الحديث تسميات متعددة على هذه الحقبة، مثل "عصر المغول والتتار"، و"عصر الأتراك"، و"عصر الانحطاط"، و"عصر الركود". وقد أثّر المستشرقون، مثل ريجيس بلاشير (ت. ١٩٧٣) وكارلو ألفونسو نالينو (ت. ١٩٣٨)، على الباحثين العرب من خلال طرحهم لمفاهيم "عصر الانحطاط" و"العصر المظلم" و"الأدب النائم". ومع ذلك، تمكن بعض الباحثين مثل محمود رزق سليم (م. ١٩٢٠) وعمر موسى باشا (ت.٢٠١٦) من التحرر من هذا التأثير، مشيرين إلى أن خطاب الانحطاط لا يعكس بدقة الحالة العلمية والأدبية لهذه الحقبة، وقدموا أعمالاً حول أدب عصر المماليك. وأشار كل من طه حسين (ت.١٩٧٣) وشوقي ضيف (ت. ٢٠٠٥) إلى أن خطاب الانحطاط ينطبق فقط على العصر العثماني، وليس على العصر المملوكي. وبالنظر إلى كل هذا، يتضح عدم وجود توافق بين الباحثين حول خطاب الانحطاط، وأنه يمثل منظوراً متغيراً ينتقد بمرور الزمن ويُطوَّر ضده خطاب مضاد. في هذه الدراسة، تم تحليل مبررات الباحثين الذين يتبنون خطاب الانحطاط وأولئك الذين يطورون خطاباً مضاداً، كما تم تقديم الخصائص الأدبية للعصر من خلال أمثلة محدودة من القرن الرابع عشر. وتهدف الدراسة إلى كشف التأثير المضلل لخطاب الانحطاط وتطوير منظور يقيّم الحقبة بناءً على معايير موضوعية وفي سياق ظروفها الخاصة

الكلمات المفتاحية: الأدب العربي، المماليك، الانحطاط، المعارضة، الخطاب.

Hicrî Sekizinci Asırda Tahkik Usûlüyle İstinsah Edilen Bir Mufassal Nüshası

Arş. Gör. Aziz Ençakar[1]

azizencakar@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0003-2487-0505

Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Kitâbü'l-Mufassal fi san'ati'l-i'râb* isimli eseri Arap dili grameri çalışmaları içerisinde bir şâheserdir. Tabakât ve terâcim kitaplarına bakıldığında bu eserin, telif edildiği VI. (XII.) asırda Sîbeveyh'in (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ının yerine ders kitabı olarak okutulmaya başlandığı ve VIII. (XIV.) asrın sonlarına doğru yerini yavaş yavaş İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye*'sine bıraktığı görülmektedir. Dil âlimleri tarafından bu eser üzerine şerh, hâşiye, nazım, ihtisar vb. türlerde onlarca çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri de Şemsüddîn el-Hīvekī (ö. 800/1397'den sonra) tarafından hazırlanan *Mufassal* nüshasıdır. O, bu nüshayı *Kâfiye* şârihlerinden Celâlüddîn el-Gucdüvânî'nin (ö. 730/1330 civarı) nüshasından istinsah etmiş; ayrıca hocası İbrahim Şeyh es-Serâyî'nin (ö. 802/1399) nüshasının satır arası ve kenar notlarını da aynen nakletmiştir. İbrahim Şeyh es-Serâyî'nin nüshası ise *Mufassal*'ın o dönemdeki en muteber nüshaları olan Sâğānî (ö. 650/1252), Mu'izzî (ö. 678/1280'den sonra) ve Alâüddîn el-Hânkāhî'nin (ö. 8./14. asrın başları) nüshalarına dayanmaktadır. Bu nüshada nüsha farklılıkları büyük bir titizlikle gösterilmiş ve kenarında *Mufassal*'ın birçok şerhi ile başka gramer kitaplarından kaynak gösterilerek alıntılar yapılmıştır.

Bu çalışmada nüsha hakkında genel bilgiler verildikten sonra müstensih Hīvekī'nin metnin doğru aktarılması ve okunup anlaşılması için sarfettiği âzami gayret örnekler üzerinden anlatılacak ve bu vesileyle VIII. (XIV.) asırda -âdeta bir hadis metni gibi- büyük bir titizlikle istinsah edilen bu nüshada nasıl bir tahkik metodunun uygulandığı ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Zemahşerî, el-Mufassal, İbrahim Şeyh es-Serâyî, Alâüddîn el-Hânkāhî.

A Copy of The "Kitāb Al-Mufaṣṣal" Copied in the Eighth Century by Using the Method of Critical Edition

Kitāb al-Mufaṣṣal fī Ṣanʿat al-Iʿrāb by al-Zamakhsharī (d. 538 AH/1144 CE) is a masterpiece among the works of Arabic grammar. When examining the biographical dictionaries and historical works, it is observed that during the 6th century AH, when *Kitāb al-Mufaṣṣal* was written, it began to be taught as a textbook in place of Sibawayh's (d. 180/796) *al-Kitāb*. By the end of the 8th century AH, it gradually started to be replaced by Ibn al-Ḥājib's (d. 646/1249) *al-Shāfīyah* and *al-Kāfīyah*. Scholars of language have produced dozens of works on this book, including commentaries, glosses, versifications, summaries, and so on. One of these works is the *al-Mufaṣṣal* manuscript prepared by Šams al-Dīn al-Ḥīwaqī (d. after 800/1398). He copied this manuscript from the copy belonging to Jalāl al-Dīn al-Gujduwānī (d. circa 730/1330), one of the commentators on *al-Kāfiya*, and also faithfully transferred the interlinear and marginal notes from the manuscript of his teacher, Ibrāhīm Shaykh al-Sarāyī (d. 802/1399). The manuscript of Ibrāhīm Shaykh al-Sarāyī, in turn, is based on some of the most esteemed copies of *al-Mufaṣṣal* from that period, including those of Ṣāġānī (d. 650/1252), Muʿizzī (d. after 678/1280), and ʿAlāʾ al-Dīn al-Ḫānqāhī (d. early 8th/14th century). In this manuscript, textual variations are meticulously indicated, and quotations from numerous commentaries on *al-Mufaṣṣal* as well as from other grammar books, with reference to the sources, are included in the margins. In this study, after providing general information about the manuscript, the great effort exerted by the copyist al-Khīwāqī in accurately copying and understanding the text will be demonstrated through examples and on this occasion, it will be revealed how a

1 İstanbul Ünivesitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Doktora Öğrencisi.

method of critical edition was applied in the meticulous copying of this manuscript -almost like a ḥadīth text- in the 8th/14th century.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Zamakhsharī, al-Mufaṣṣal, Ibrāhīm Shaykh al-Sarāyī, ʿAlāʾ al-Dīn al- Ḫānqāhī

نسخة من "كتاب المفصل" نسِخت في القرن الثامن الهجري بمنهج التحقيق

كتاب المفصل في صنعة الإعراب للزمخشري (ت. ٥٣٨هـ/١١٤٤م) يُعد من أروع كتب نحو اللغة العربية. وعند الرجوع إلى كتب الطبقات والتراجم نجد أن المفصل، في القرن السادس الهجري (الثاني عشر الميلادي) الذي أُلِّف فيه، قد احتلّ مكانة الكتاب لسيبويه (ت. ٧٩٦/١٨٠) في الإقراء والتدريس، كما يلاحظ أنه مع نهاية القرن الثامن الهجري بدأ يخلي مكانه تدريجيًا لـ الكافية والشافية لابن الحاجب (ت. ١٢٤٩/٦٤٦). وقد قام علماء اللغة بعشرات الأعمال على هذا الكتاب، من شروح وحواش ونظم واختصارات وما إلى ذلك من الخدمات العلمية المختلفة. ومن هذه الأعمال نجد نسخة المفصل التي أعدها شمس الدين الخِيوَقِي. وقاد قام الخِيوَقِي بنسخها من نسخة شارح الكافية جلال الدين الغُجْدُواني (ت. تقريبًا ٧٣٠هـ/١٣٣٠م) في البداية، ثم نقل الحواشي والفوائد التي بين الأسطر كما هي في نسخة أستاذه إبراهيم شيخ السَّرايِي (ت. ١٣٩٩/٨٠٢). أما نسخة إبراهيم شيخ السَّرايِي هذه فهي نسخة تتميز باعتمادها على أصح النسخ للمفصل، وهي نسخة المُعِزّي (ت. بعد ١٢٧٤/٦٧٣)، وعلاء الدين الخانقاهي (ت. في بداية القرن الثامن/الرابع عشر)، والصاغاني (ت. ١٢٥٢/٦٥٠). كما كتبت الفروق بين النسخ بدقة شديدة، وعلِّقت على هوامشها اقتباسات من شروح المفصل وكتب النحو الأخرى مع الإحالة إلى مظانها.

وفي هذه الورقة وبعد إعطاء معلومات عامة عن النسخة، سيتم توضيح مع إبراز الجهد الكبير الذي بذله الناسخ الخِيوَقِي لنقل النص بشكل صحيح وقراءته وفهمه، من خلال نماذج توضيحية. وبهذه المناسبة سنسعى إلى الكشف عن نمط منهج التحقيق المتَّبع في هذه النسخة المنسوخة بعناية ودقة، كما لو كانت نسخة لكتاب حديث نسِخت في القرن الثامن الهجري (الرابع عشر الميلادي).

الكلمات المفتاحية: لغة العربية وبلاغتها، الزمخشري، المفصل، إبراهيم الشيخ السَّرايِي، علاء الدين الخَانْقاهي.

Merkezileşen Bir Müellif: İbn Hişâm en-Nahvî

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ÇELİK
mcelik@fsm.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0222-9784

Nahiv tarihinde belli dilciler, şahsiyeti ve eserleri ile merkezileşmiş, kendi dönemi ve sonrasında dilbilim çalışmalarının ve dil öğretiminin odağı haline gelmiştir. İbn Hişâm (öl.761/1360) bunlardan biridir.

Çalışmamızda bu merkezileşmenin arkasında yatan sebepler üzerinde duruldu. Buna göre Kâhire'nin bir ilim merkezi haline geldiği Memlükler döneminde dünyaya gelip kendinden önceki alimlerin semeresini kendinde toplayan İbn Hişâm'ın İslami ilimlerde derinleşerek telifte nahiv alanına yoğunlaşması, yoğun bir tedris faaliyetiyle öğrencilerin dilini yakalayabilmesi, çağdaşlarını ve kendini aşmaya çalışan bir gayreti tedrici ve kolaylaştırıcı ders kitapları yazan başka bir gayretle buluşturması, doğu ve batı nahiv çalışmalarını sentezleyip gelecek nesillere aktarması, aynı kişi ve eserler üzerinde defalarca ve derinlikli çalışmalar yürütmesi, nahiv yaklaşımındaki bazı yenilikçi yaklaşımları, bu merkeziliğinin yolunu açmıştır. Dolayısıyla zaman ve mekan unsurunun sağlamış olduğu imkânların yanı sıra, İbn Mâlik ekolünü devam ettiren müellifin, diğer ekolleri mezceden sentezci yaklaşımı, Ebu Hayyân ve İbnü'l-Hâcib gibi dilcilerin eserlerini tenkit edici bir dille aşmaya çalışması, farklı mezheplere ait medreselerde fıkıh ve tefsir dersleri verecek denli İslami ilimlerin farklı dallarında uzmanlaşmış olması, yazdığı ders kitaplarındaki kolaylaştırıcı üslup gibi birçok özelliğin bir araya gelmesi bu başarının arkasındaki sebeplerdir. Özellikle *Muğni'l-lebîb*'de manayı öne çıkaran tutumu ve cümle çalışmalarındaki öncü girişimi, günümüzdeki dilcilerin odağı olması açısından da onu bir adım öne çıkarmaktadır.
Anahtar kelimeler: Nahiv, İslami İlimler, Arapça Öğretimi, İbn Hişam

A Centralizied Author: Ibn Hishām al-Nahwī

In the history of Arabic grammar (nahw), certain linguists became centralized with their personalities and works, and became the focus of linguistic studies and language teaching in their own period and beyond. Ibn Hishām (d.761/1360) is one of them. Our study focuses on the reasons behind this centralization. Accordingly, Ibn Hishām, who was born during the Mamluk period when Cairo became a center of knowledge and gathered the fruits of the previous scholars, deepened in Islamic sciences and concentrated on the field of grammar, and was able to catch the language of the students with an intensive teaching activity, The fact that he brought together an effort that tried to surpass his contemporaries and himself with another effort that wrote gradual and facilitating textbooks, synthesized eastern and western grammatical studies and transferred them to future generations, conducted repeated and in-depth studies on the same people and works, and some innovative approaches in his approach to grammar paved the way for this centrality. Therefore, in addition to the opportunities provided by time and space, the combination of many features such as the synthesist approach of the author, who continued Ibn Mālik's school, his synthesizing approach that combines other schools, his attempt to overcome the works of linguists such as Abu Hayyān and Ibn al-Hājib with a critical language, his specialization in different branches of Islamic sciences to the extent that he taught fiqh and tafsīr in madrasas belonging to different sects, and the facilitating style in his textbooks are the reasons behind this success. Especially his attitude that emphasizes the meaning in *Mughni al-lebīb* and his pioneering initiative in sentence studies make him one step ahead in terms of being the focus of linguists today.
Keywords: Nahw, Islamic Sciences, Teaching Arabic, Ibn Hishām

ابن هشام النحوي: مؤلف متمركَز

احتل بعض اللغويين في تاريخ النحو مكانة مركزية بشخصياتهم وأعمالهم، وأصبحوا محور الدراسات اللغوية وتعليم اللغة في عصرهم وبعده. كان ابن هشام (تـ٧٦١/١٣٦٠) أحدا من هؤلاء. ونناقش في دراستنا تلك الأسباب الكامنة وراء هذه المركزية. فقد مهدت الطريق لهذه المركزية جملة من العوامل، منها ولادة ابن هشام في القاهرة التي كانت عاصمة للعلوم والتعلم في العصر المملوكي، حيث جمع المؤلف في نفسه ثمار العلماء السابقين وتعمق في العلوم الإسلامية ولكنه ركّز في التأليف على مجال النحو وقام بتدرس مكثّف طوال عمره وذلك أدى إلى إدراك المؤلف أسلوبا موافقا للطلبة في مؤلفاته، وأنه أيضا قد جمع بين جهدين أحدهما محاولة التفوق

على معاصريه باجتهاداته مع محاولة تجاوز حدود نفسه أما الآخر فمبادرة في تأليف الكتب المدرسية الملائمة بالأسلوب التعليمي تسهيلا وتدرجا، ومنها أيضا إجراء دراسات متكررة متعمقة على نفس الأشخاص والمصنفات، وتوفيقه بين الدراسات النحوية الشرقية والغربية ونقلها إلى الأجيال القادمة، ومناهجه المبتكرة في النحو وتأليفه. فبالإضافة إلى ما أتاحه العامل الزماني ووالعامل المكاني من فرص، فإن تضافر العديد من الميزات كالمنهج التوفيقي للمؤلف الذي تابع فيه مدرسة ابن مالك، والجمع بين المدارس الأخرى، ومحاولة تجاوز أعمال اللغويين كأبي حيان وابن الحاجب بلغة نقدية، وتخصصه في فروع العلوم الإسلامية المختلفة إلى حد إلقاء دروس الفقه والتفسير في المدارس التابعة لمختلف المذاهب، والأسلوب الميسر في كتبه الدراسية هي من أسباب هذا النجاح. ولا سيما موقفه الذي يركز على المعنى في مغني اللبيب، ومبادرته الرائدة في دراسات الجملة، مما جعله محور اهتمام اللغويين اليوم.

الكلمات المفتاحية: النحو، العلوم الإسلامية، تعليم اللغة العربية، ابن هشام

Mısır ve Levant'taki Roma Topraklarından Dilbilimciler: Fahreddin el-Durakî ve "Ayrıştırmada Batılılaşma" Mesajı

Dr. Ahmed Abdel Wahab Abdel Salam el-Sharkawy
harpgeneration@yahoo.com

Muhammed bin Mustafa bin Zakaria bin Khawaja bin Hassan Al-Turki, Al-Salghari, Al-Durki, lakaplı Fahr al-Din Bu ve onun eşsiz kitabı, Anadolu, Kahire, Levant ve hatta Endülüs arasında bir köprü niteliğindedir. Kendi biyografisinde belirtildiği üzere Rum diyarından, Türk asıllı bir kişiydi. Arap dili ve edebiyatı alanında derin bilgiye sahip faziletli bir imamdı. Bilim ve edebiyatla meşgul olmuş, Türkçe ve Farsça dillerini de mükemmel bir şekilde öğrenmiştir.

Onu, dönemin önemli şahsiyetlerinden biri olan ve bu konferansın ana konuları arasında yer alan Ebû Hayyân (Gırnatî Endülüsî, 745/1344) "Asrın Şairleri /Şu'arâi'l-asr" adlı kitabında onun hakkında şöyle demiştir: "Ondan Türk dili ve Fars dili hakkında yazılar aldık."

Ebû Hayyân'ın, Türk dili üzerine *Zehvü'l-Melik fi Nahvi't-Türk* (Türkçe Gramerinde Kralın Gururu) ve *el-İdrâk li-Lisâni't-Türk* (Türk Diline Vâkıf Olma) adında iki kitabı ile Fars dili üzerine *Mantıku'l-Hars fi Lisâni'l-Fers* (Fars Dilinde Dilsizlerin Mantığı) adında bir kitabı olduğunu ve ayrıca sarf, nahiv, kıraat, tefsir gibi birçok alanda eserler verdiğini bildiğimizde, o zaman bu Türk asıllı Arap âlimin, İslam alemi üzerindeki etkisinin büyüklüğünü anlarız. Aynı zamanda Şeyhi Fahreddin ed-Dûrkî'den de istifade ettiği bilinmektedir. Bu durum, onun Anadolu ve çevresindeki Arap ve Fars coğrafyasında sahip olduğu konumu ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önce Rum diyarında Arap dili bilimlerinin temellerini atmadaki katkısını ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın, söz konusu dönemde ve bölgede Arap dili âlimleri, eserleri, katkıları ve ele aldıkları meselelerle ilgili bir bibliyografya kitabının başlangıcı olmasını ümit ediyorum. Ayrıca, bu âlimlerden ders alan öğrencilerin, İslam dünyasının farklı bölgelerine yayılışını da kaydederek araştırmacılara ve ilim erbabına bu el yazmalarını izleme ve inceleme rehberi sunmayı amaçlıyorum. Böylece, Selçuklu dönemi ve Osmanlı öncesi Anadolu'daki bilimsel hayatın izlerini çizip, bu alanda yapılan az sayıdaki çalışmalara katkı sağlamış olacağımızı düşünüyorum.

Linguists from the Roman lands in Egypt and the Levant Fakhr al-Din al-Duraki and his message "Westernization in Parsing"

This individual and his works represent a model of scientific exchange that served as a bridge between Anatolia, Cairo, Damascus, and even Al-Andalus. According to his biography, he was of Turkish origin from the land of Rum. He was a virtuous scholar specializing in Arabic language sciences and was proficient in both Turkish and Persian.

Abu Hayyan, one of the prominent figures discussed in this conference (al-Gharnati al-Andalusi, d. 745 AH/1344 CE), mentioned him in his book *Poets of the Age*, stating, "We have written from him in the languages of the Turks and the Persians."

When we learn that Abu Hayyan authored two books on the Turkish language (*Zahw al-Malik fi Nahw al-Turk* and *al-Idrak li-Lisan al-Atrak*), one on the Persian language (*Mantiq al-Khars fi Lisan al-Fars*), in addition to his numerous works on morphology, syntax, Quranic recitations, exegesis, and other disciplines, and that one of his teachers was Fakhr al-Din al-Durki, we can appreciate the profound influence of this Rum-Arab scholar within the Islamic world. His position in Anatolia and its surrounding Arab and Persian regions highlights his contributions to laying the foundational principles for Arabic language studies in the land of Rum before the rise of the Ottoman Empire.

I aspire for this study to serve as a prelude to a bibliographic work cataloging Arabic language scholars of this period and region, their writings, contributions, the issues they addressed and debated, as well as their students who spread their knowledge across the Islamic world. This can provide a guide for researchers and scholars in tracing and studying these manuscripts. Consequently, it will enable us to outline the contours of scholarly life in Anatolia during the Seljuk period and just before the Ottoman era, a subject on which studies remain scarce.

فخر الدين الدوركي (٦٣١-٧١٣هـ / ١٢٣٤-١٣١٣م) ومصنفاته في اللغة العربية

تمثل هذه الشخصية وكتبه أنموذجاً من نماذج علمية كانت همزة وصل بين الأناضول والقاهرة والشام، بل والأندلس أيضاً، فهو -كما جاء في ترجمته- تركي الأصل من بلاد الروم. كان إماماً فاضلاً، وعلوم اللغة العربية. وقد اشتغل بالعلم والأدب، وأتقن التركية والفارسية.

ذكره أبو حيّان -أحد الأعلام ضمن محاور المؤتمر- (الغرناطي الأندلسي ت ٧٤٥هـ=١٣٤٤م) في كتابه" شعراء العصر" وقال: وكتبنا عنه لسان الترك ولسان الفرس.

فإذا عرفنا أن ابن حيان الأندلسي له كتابين في اللغة التركية هما (زهو الملك في نحو الترك) و (الإدراك للسان الأتراك) وكتاب في اللغة الفارسية هو (منطق الخرس في لسان الفرس) هذا غير مؤلفاته الكثيرة في الصرف والنحو والقراءات والتفسير وغيرها، وكان من شيوخه "فخر الدين الدوركي"؛ أدركنا مدى تأثير هذا العالِم الرومي العربي في العالم الإسلامي، ومكانته في الأناضول ومحيطها العربي والفارسي، ومساهمته في وضع قواعد راسخة لانطلاق علوم اللغة العربية في بلاد الروم قبيل قيام الدولة العثمانية.

وأطمح أن يكون هذا البحث مقدمة لكتاب ببليوجرافي أرصد فيه علماء اللغة العربية في تلك الفترة الزمنية، وفي هذه المنطقة، ومؤلفاتهم وإسهاماتهم، والقضايا التي صنفوا فيها وناقشوها، وكذلك الطلاب الذين أخذوا عنهم وانتشروا في بلدان العالم الإسلامي، ليكون ذلك دليلاً للباحثين والمحققين في تتبع هذه المخطوطات لتحقيقها، ومن ثَمَّ نستطيع رسم ملامح الحياة

العلمية في الأناضول إبان العهد السلجوقي وقبيل العهد العثماني، الذي ندرت تلك الدراسات حوله.

Salâhuddîn es-Safedî'nin Mektuplarının İçerik Analizi

Dr. Öğr. Üyesi İslam BATUR [1]

i_batur21@hotmail.com ORCID: 0000-0002-7252-1775

Hicrî 8. yüzyıl Arap edebiyatı, İslam dünyasında önemli bir dönem olup İslam medeniyetinin yayılması, bilim, edebiyat ve sanatın gelişimi açısından altın bir çağı temsil eder. Hicrî 696 yılında Filistin'in Safed şehrinde dünyaya gelen edip ve şair Salâhuddîn es-Safedî'nin (ö. 764/1363) mektupları da bu döneme ait önemli bir edebi miras olarak kabul edilir. Safedî, çağının önde gelen ediplerinden ve alimlerinden gelen sorulara mensur ve manzum mektuplarla verdiği cevapları *Elhânü's-sevâciʿ beyne'l-bâdîʿ ve'l-mürâciʿ* adlı eserinde derlemiştir. Eser alfabetik bir formda yazılmış olup Memlük dönemi edebî ve ihvânî mektuplaşmaların önemli bir koleksiyonu kabul edilir. Eseri dikkat çekici kılan bir diğer husus mektupların daha çok manzum olmak üzere mensur bir yapıya da sahip olmasıdır. Ayrıca mektuplaştığı kişilerin bir kısmı yazarın biyografik eserlerinde yer almaktadır. Mektuplar aracılığıyla, dönemin önde gelen edipleri ve şairleri Safedî'ye çeşitli meselelerle ilgili sorular yöneltmektedirler. Safedî ise bu sorulara, mektubu gönderen kişilerin isimlerini alfabetik bir düzende, hemze harfinden başlayarak cevaplar vermektedir. Mektuplarda kullanılan üslup, Memlük dönemi üslubuna yakın olmakla birlikte Safedî'nin kendisine has bir üslubun da olduğu görülür. Tarih, edebiyat ve şiir alanlarında da derinleşen ve geniş bir eser yelpazesi sunan Safedî'nin mektuplarının içerik analizi, döneminin edebî ve kültürel atmosferini anlamamıza olanak sağlar. Bu yüzden çalışmada yazarın mektuplarının içerik analizi, konu ve içerik, dil ve üslup, mektuplaştığı kişilerin kimler olduğu gibi çeşitli açılardan hareketle gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bu çalışma Hicrî 8. yüzyıl Arap edebiyatında Safedî'nin etkisini gözlemlemeyi ve dönemin edebiyatçılarının edebiyat anlayışlarını anlamayı hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Hicrî 8. yüzyıl, Arap edebiyatı, Salâhuddîn es-Safedî, Mektuplaşma.

Content Analysis of Salāhuddīn al-Safadī's Letters

The 8th century Arabic literature is an important period in the Islamic world, representing a golden age in terms of the spread of Islamic civilisation and the development of science, literature and art. The letters of the writer and poet Salāhuddīn al-Safadī (d. 764/1363), who was born in the city of Safed in Palestine in 696 AH, are considered an important literary heritage of this period. Al-Safadī compiled his answers in prose and verse to the questions of the leading intellectuals and scholars of his time in his work Alḥān al-sawājīʿ bayna al-bādīʿ wa al-murājīʿ. The work is written in alphabetical form and is considered an important collection of literary and Ikhwānī correspondence of the Mamluk period. Another remarkable aspect of the work is that the letters are mostly in verse, but also in prose. In addition, some of his correspondents are included in the biographical works of the author. Through the letters, prominent writers and poets of the period addressed questions to Safadī on various issues. Safadī responds to these questions in alphabetical order, starting with the letter hemze. Although the style used in the letters is close to the style of the Mamluk period, it is also seen that Safadī has a unique style. The content analysis of Safadī's letters, which also deepen in the fields of history, literature and poetry and present a wide range of works, allows us to understand the literary and cultural atmosphere of his period. For this reason, the content analysis of the author's letters in this study was carried out from various aspects such as subject and content, language and style, and the people with whom he corresponded. Therefore, this study aims

1 Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

to observe Safad'īs influence on Arabic literature of the 8th century Hijri and to understand the literary understanding of the literary figures of the period.
Keywords: Arabic Language and Rhetoric, 8th century, Arabic literature, Salāhuddīn al-Safadī, Correspondence.

تحليل محتوى رسائل صلاح الدين الصَّفَدِي

يعد الأدب العربي في القرن الثامن الهجري فترة مهمة في تاريخ الأدب الإسلامي، ويمثل عصرًا ذهبيًا لتوسع الحضارة الإسلامية، ونمو العلوم، والأدب، والفنون. وتعتبر رسائل الأديب والشاعر صلاح الدين الصَّفَدِي (ت. ٧٦٤ هـ / ١٣٦٣ م)، الذي ولد في مدينة صفد بفلسطين سنة ٦٩٦ هـ، جزءًا مهمًا من هذا الإرث الأدبي. جمع الصَّفَدِي ردوده على أسئلة كبار الأدباء والعلماء المعاصرين له، في رسائل نثرية وشعرية، في كتابه" الحان السواجع بين البادئ والمراجع". كتب هذا العمل بترتيب أبجدي، ويعد من أهم مجموعات المراسلات الأدبية والإخوانية في العصر المملوكي، ويتميز بكونه يشتمل على رسائل شعرية ونثرية. كما أن بعض الأشخاص الذين تواصل معهم المؤلف مذكورون في كتبه التراجمية. من خلال هذه الرسائل، وجّه إليه أدباء وشعراء ذلك العصر أسئلة حول قضايا متعددة، وقد أجاب الصَّفَدِي على هذه الأسئلة بترتيب أبجدي، بدءًا من حرف الهمزة. تتميز الرسائل بأسلوب يقترب من أسلوب العصر المملوكي، ولكنه ينفرد أيضًا بأسلوب خاص به. يتيح لنا تحليل محتوى رسائل الصَّفَدِي فهم الجو الأدبي والثقافي لتلك الفترة، حيث تقدم دراسة رسائله من خلال تحليل الموضوعات والمحتوى والأسلوب واللغة، ومعرفة الأشخاص الذين راسلهم. تهدف هذه الدراسة إلى رصد تأثير الصَّفَدِي في الأدب العربي في القرن الثامن الهجري وفهم اتجاهات الأدباء المعاصرين له.
الكلمات المفتاحية: اللغة العربية والبلاغة، القرن الثامن الهجري، الأدب العربي، صلاح الدين الصَّفَدِي، المراسلات.

Bir Şiir Şerhi Üzerinden Dönemin Bilimsel Bilgisini Okumak: Safedî'nin *Gaysü'l-Edebillezî İnsecem*'i

Doç. Dr. Mehdi CENGİZ
mehdi.cengiz@medeniyet.edu.tr ORCID: 0000-0001-7593-1801

Edebiyat ve tarih alanında yazdığı eserler ile bilinen Safedî, Tuğrâî'nin *Lâmiyyetü'l-'acem* adlı kasidesini *Ġayṣü'l-edebilleẕî insecem fî şerḥi Lâmiyyeti'l ʿacem* adıyla şerh etmiştir. Kasidedeki beyitleri açıklarken sadece sarf, nahiv ve belagat gibi dilsel araçları kullanmamış bunun yanı sıra tarih, hadis, fıkıh, tasavvuf, mantık, felsefe, biyoloji, kimya, astronomi ve zooloji gibi farklı disiplinlerden de yararlanmıştır. Safedî, bu eserinde kaside ile doğrudan alakalı olmayan İbn Hazm'ın Hanefî mezhebi eleştirisi, kibir, tavşanın gözü açık uyuması, rüya tabiri, satranç, abdest alırken ayakları yıkamanın hükmü, müdebbec hadis, içki ve bal ile tedavi olmak, Mu'tezile mezhebi, Fâtiha sûresinin fazileti, hastalıkların bulaşması, bir toplulukta körlüğün fazla olması ve benzeri pek çok konuya genişçe yer vermiş ve bunu istitrat yazım üslubu ile ilişkilendirmiştir. Safedî'nin bu şerhi, kullandığı kaynakların çeşitliliği, geniş edebiyat bilgisi ve farklı konular hakkında ayrıntılı bilgi vermesi açısından kendisinden sonraki çalışmaları etkilemiş ve üzerine pek çok eser kaleme alınmıştır. Safedî, bu eserinde metal ve

çeşitleri, yapay altın, duyuların yanılması, güneşin boyutu, güneşin yeryüzünden uzaklığı, güneş ve ayın kusurları, burç ve yıldızlara dair çeşitli bilgiler gibi dönemin bilimsel bilgisini yansıtan pek çok konuya da yer vermiştir. Bu tebliğde, Safedî'nin *Ġayṡü'l-edebilleẕî insecem*'i edebi yönüyle değil bilimsel konuları incelemesi açısından ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Safedî, tarih, bilim tarihi, şiir, *Lâmiyyetü'l-acem*.

Reading The Scientific Knowledge of The Period Through A Poetry Commentary: "*Ghayth Al-Adab Alladhī İnsajam*" By al-Ṣafadī

al-Ṣafadī, known for his works in the fields of literature and history, annotated al-Ṭughrāʾī's ode called *Lāmiyyet al-ʿAjam* under the name *Ghayth al-adab alladhī insajama fî sharḥ Lāmiyyet al-ʿAjam*. While interpreting the verses of the qasida, al-Ṣafadī did not limit himself to linguistic tools such as morphology, syntax, and rhetoric but also drew upon various disciplines including history, hadith, fiqh, taṣawwuf (mysticism), logic, philosophy, biology, chemistry, astronomy and zoology. In this work, al-Ṣafadī extensively covered topics unrelated to the qasida and elaborated extensively on many topics such as Ibn Ḥazm's criticism of the Ḥanafī school, arrogance, the rabbit sleeping with its eyes open, dream interpretation, the chess, the rule of washing the feet while ablution, the hadith of mudabbec, being treated with alcohol and honey, the Mu'tazila school, the virtues of Surah al-Fātiḥa, the transmission of diseases, the prevalence of blindness in a community. The richness and diversity of the sources used in this commentary, had a profound impact on subsequent works. al-Ṣafadī discussed various subjects reflecting the scientific understanding of his time, such as metal and its types, artificial gold, illusion of the senses, size of the sun, distance of the sun from the earth, imperfections of the sun and the moon, the nature of constellations and stars, and the causes of lunar eclipses. This paper focuses on *Ghayth al-adab alladhī insajama* not from its literary perspective but in terms of its inclusion of scientific topics.

Keywords: al-Ṣafadī, History, History of Science, Poetry, *Lāmiyyat al-'Ajam*.

قراءة المعرفة العلمية للعصر من خلال شرح قصيدة: "غيث الأدب الذي انسجم" للصَفَدِي

يُعرف الصَفَديّ بأعماله في مجالَي الأدب والتاريخ. ولعلّ من أبرز آثار الصفديّ الأدبيّة والعلميّة هو شرحه المسمى "غيث الأدب الذي انسجم في شرح لاميّة العجم" للشاعر الطغرائيّ. ومن الجدير بالذكر أنّ الصفديّ لمّا شرح أبيات قصيدة الطغرائيّ لم يقتصر على استعمال الأدوات اللغويّة، مثل الصرف والنحو والبلاغة فحسب، بل استعان بأدوات أخرى من مجالات مختلفة كالتاريخ والحديث والفقه والتصوف والمنطق والفلسفة وعلم الأحياء والكيمياء وعلم الفلك وعلم الحيوان. وقد تناول الصَفَديّ في هذا الشرح موضوعات كثيرة، منها ما هو غير مرتبط ارتباطًا مباشرًا بالقصيدة، مثل نقد ابن حزم للمذهب الحنفي، والكِبْر، ونوم الأرنب وعيناه مفتوحتان، وتفسير الأحلام، ولعبة الشطرنج، وحكم غسل القدمين أثناء الوضوء، وحديث المُدبَّج، والتداوي بالخمر والعسل، وطائفة المعتزلة، وفضل سورة الفاتحة، والعدوى، وشيوع العمى في المجتمع، ونحو ذلك. ثمّ استطرد في شرح تلك الموضوعات.ويُعَدّ شرح الصَفَديّ كتابًا ذا أهميّة كبيرة، وذلك لأنّه نقل لنا المعرفة العلميّة التي كانت سائدة في ذلك العصر، ولأنّ الصفديّ قد ناقش في هذا الكتاب موضوعات متعدّدة تعكس تلك المعرفة وتوضّحها، مثل المعادن وأنواعها، والذهب الصناعي، وخداع الحواس، وحجم الشمس، وبعد الشمس عن الأرض، وعيوب الشمس والقمر،

والمعلومات المتعلّقة بالأبراج والنجوم، وأسباب خسوف القمر. يمتاز شرح الصفديّ في تلك الموضوعات بتعدّد وتنوّع المصادر، وبغزارة المعلومات الأدبيّة. ويبدو أنّ تأثير هذا الكتاب كان كبيرًا على مَن جاء بعد الصفديّ إذ رأينا من العلماء مَن درسه أو نقده أو اختصره. وسنسلط الضوء في هذا البحث على كتاب "غيث الأدب الذي انسجم" للصفديّ، غير أنّ دراستنا هذه لن تنصبّ على الجانب الأدبيّ بل على الموضوعات العلميّة التي بحثها كتاب الصفديّ،
الكلمات المفتاحية: للصفدي، التاريخ، تاريخ العلوم، الشعر، لامية العجم.

Tamâmü'l-Mütûn fî Şerhi Risâleti İbn Zeydûn Işığında Safedî'nin Şârih Kimliği ve Şerh Yöntemi

Dr. Öğr. Üyesi Hatice DEREBAŞI[1]

hatice.derebasi@amasya.edu.tr ORCID: 0000-0002-8403-5045

Bu araştırmada, Salâhuddîn es-Safedî'nin (ö. 764/1363) *Temâmü'l-mütûn fî şerhi Risâleti İbn Zeydûn* adlı eseri çerçevesinde müellifin şârih kimliği ve şerh yöntemi ele alınmaktadır. Eser, İbn Zeydûn'un hapisteyken Ebü'l-Hazm Cehver'e hitaben yazdığı, serbest bırakılması için yalvardığı şiirsel ve edebi içerikli risalenin açıklamasıdır. Edebiyat tarihçileri bu risaleyi İbn Zeydûn'un daha önce mahbubu Vellâde'nin dilinden alaycı bir üslupla İbn Abdûs'a yazdığı "hezliyye" risalesinden ayırt etmek için "ciddiyye" olarak adlandırmışlardır. Şerhin, edebiyat ağırlıklı bir eserin açıklaması olmanın ötesinde, Doğu'da ve Endülüs'te şiir şerhlerinin çoğalmasının ardından mensûr bir metni yorumlamadan kaynaklı özel bir boyutu da vardır. Zira edebî bir metni okumak, anlamak, anlamlandırmak, tahlil etmek ve muhataba aktarabilmek ince bir duyuş ve zevk-i selimi gerektirir. Bu hususta önemli bir görev üstlenen şerhler, metni anlaşılır kılmak ve yorumlamak dışında edebî üslûpları, kendi içinde yöntemlerinin olması, kendi dönemlerinin edebiyatını ve kültürel yönlerini yansıtması yönüyle de dikkat çekmektedir. Öte yandan edebî değeri olan bir eseri tekrar işleyip farklı bir edebî boyut kazandırarak değerine değer katabilir. Bu çalışmadaki amaç, *Şerhu Risâleti İbn Zeydûn* adlı eserin yöntem yönüyle incelenerek Safedî'nin şârih kimliğine, şerh metodolojisine ve Arap edebiyatındaki şerh geleneğine katkısına ışık tutmaktır. Safedî'yi ele almak aslında hem VIII/XIV. asırdaki Arap edebiyatındaki şerh geleneğinin bol ve zengin malzemelerle resmini çizmek hem de tarihçi kimliği yanında edip ve eleştirmen kimliği gölgede kalan müellifin bu yönünü dikkatlere sunarak onun zamanını kuşatan edebiyat hareketini öne çıkarmak demektir. Zira Safedî, asrının zevkini ve edebi yönelimini yansıtan bir ayna konumundadır. Bu nedenle, çalışmada öncelikle şerh hakkında tanıtıcı bilgi verilecek ardından eser, yöntemle ilgili çeşitli açılardan incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Safadî, *Temâmü'l-mütûn fî şerhi Risâleti İbn Zeydûn,* edebî şerh, edebiyat eleştirisi, Memlük dönemi Arap edebiyatı.

Safādī's Identity As a Commentor and His Methodology in *Tamām al-Mutūn fī Sharh Risālat Ibn Zaydūn*

This study explores the identity of Salāh al-Dīn al-Safādī (d. 764/1363) as a commentator and his commentary methodology, centered around his work *Tamām al-Mutūn fī Sharh Risālat Ibn Zaydūn*. The work is an explanation of the poetic and literary message Ibn Zaydūn wrote while imprisoned, addressing Abū al-Hazm Jahwar, pleading for his release. Literary historians have named this message "seriousness" to distinguish it from the "hezliyya" (satirical) message Ibn Zaydūn wrote mockingly to Ibn Abdūs, in the voice of his former lover

1 Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Amasya, Türkiye

Vellāda. Beyond being a commentary on a literary work, the interpretation holds a unique dimension tied to the proliferation of poetic commentaries in the East and al-Andalus, as it deals with interpreting a prose text. Reading, understanding, interpreting, analyzing, and conveying a literary text requires fine sensibility and aesthetic discernment. Commentaries, taking on an important role in making texts understandable and interpretative, also highlight literary styles, embody distinctive methodologies, and reflect the literature and cultural facets of their period. Furthermore, they can enhance the original work's literary value by reworking it with an added literary dimension. This study aims to shed light on Safādī's identity as a commentator, his methodology, and his contribution to the commentary tradition in Arabic literature by examining the methodological aspects of *Sharh Risālat Ibn Zaydūn*. Studying Safādī involves not only drawing a rich portrayal of the commentary tradition in the 8th/14th century Arabic literature but also highlighting the author's otherwise overshadowed identity as a literatus and critic, alongside his historian identity, thus bringing to attention the literary movement that defined his era. Safādī stands as a mirror reflecting the aesthetic tastes and literary orientations of his time. Therefore, this study will begin with an introductory overview of the commentary before analyzing his work from various methodological perspectives.

Keywords: Al-Safādī, *Tamām al-Mutūn fī Sharh Risālat Ibn Zaydūn*, literary commentary, literary criticism, Mamluk-era Arabic literature.

هوية الصفدي كشارح ومنهجيته في الشرح في كتاب "تمام المتون في شرح رسالة ابن زيدون"

تتناول هذه الدراسة هوية صلاح الدين الصّفدي (ت. ١٣٦٣/٧٦٤) كشارح ومنهجيته في الشرح من خلال عمله "تمام المتون في شرح رسالة ابن زيدون". يُعتبر هذا العمل شرحًا للرسالة الأدبية التي كتبها ابن زيدون بأسلوب شعري أثناء سجنه مخاطبًا فيها أبا الحزم جهور متوسلًا بالإفراج عنه. وقد أطلق مؤرخو الأدب على هذه الرسالة اسم "الجدية" لتمييزها عن رسالته الساخرة "الهزلية" التي كتبها بلسان محبوبته ولادة إلى ابن عبدوس. إنّ للشرح بُعدًا خاصًا يتجاوز كونه تفسيرًا لعمل أدبي، إذ يمثل محاولة لفهم نص نثري وتفسيره ضمن سياق تزايد الشروح الشعرية في الشرق والأندلس. فقراءة النصوص الأدبية وفهمها وتحليلها ونقلها للمتلقي يتطلب حسًا دقيقًا وذوقًا سليمًا. وتكتسب الشروح أهمية خاصة في تسهيل فهم النصوص الأدبية وتفسيرها، كما أنها تعكس أساليب أدبية وسمات ثقافية تُظهر عمق الأدب في عصرها. وعلاوة على ذلك، يمكن للشرح أن يُثري القيمة الأدبية للعمل الأصلي عبر إضفاء بُعد أدبي جديد. تهدف هذه الدراسة إلى تسليط الضوء على شخصية الصفدي كشارح، ومنهجيته في الشرح، وإسهامه في تقاليد الشرح في الأدب العربي من خلال تحليل منهج عمله "شرح رسالة ابن زيدون". إن دراسة الصفدي تعني رسم صورة غنية للتقاليد الأدبية في القرن الثامن الهجري/الرابع عشر الميلادي، وإبراز شخصية المؤلف الذي عُرف كمؤرخ بينما ظلت هويته كأديب وناقد في الظل، مما يسمح بإلقاء نظرة شاملة على الحركة الأدبية التي احتضنت عصره. فالصفدي يمثل مرآة تعكس أذواق وتوجهات الأدب في عصره. لذلك، سيبدأ البحث بمقدمة تعريفية عن الشرح، ثم سيتم تحليل عمله من جوانب منهجية متنوعة.

الكلمات المفتاحية: الصفدي، تمام المتون في شرح رسالة ابن زيدون، الشرح الأدبي، النقد الأدبي، الأدب العربي في عهد المماليك

Hicri 8. Yüzyıl Edebi Eleştirisinin Özellikleri: Safadî Örneği

Dr. Öğr. Üyesi :Enas Boubes

eboubes@gmail.com ORCID: 0000-0001-9358-7186

Arap edebî eleştirisi İslamiyet öncesi dönemde en-Nâbiga ez-Zübyânî gibi büyük şairlerin çabasıyla ortaya çıkmıştır. İlk dönemlerde belli bir sistematiğe ve kurallara bağlı olmayan edebî eleştiri hicrî dördüncü yüzyılda el-Amdî ve el-Kadî el-Cürcânî sayesinde netlik kazanmıştır. Beşinci yüzyılda Abdülkâhir el-Cürcânî'nin eserlerinde görüldüğü üzere edebi eleştirinin, belâgat konuları iç içe olduğu görülmüştür. Altıncı ve yedinci yüzyıllarda İbnü'l-Esir ile birlikte müstakilleşmeye başlayan edebi eleştiri sekizinci yüzyılda kuralları netleşmiş ve olgunlaşmış bir ilim haline gelmiştir. Çalışmada dönemin en önemli temsilcilerinden biri olan *el-Vâfî bi'l-Vefeyât* adlı eserin sahibi meşhur edebiyat eleştirmeni Selahaddin es-Safadî örnek olarak ele alınacaktır.

Araştırmada hicri sekizinci yüzyılda Memlükler Dönemi edebî eleştirisini temsil eden bir eleştirmen olarak Safadî'nin önce şahsi özellikleri işlenecek sonrasında ele aldığı en önemli eleştiri fikirlerinden bahsedilecektir. Bununla birlikte Safadî'nin manaya karar verme, lafızlara yaklaşımı, objektif ve sağlam eleştiri kuralları koyma noktasında üslubu ele alınacaktır. Safedî dönemin edebî eleştiri özellikleri ile ilgili zihinlerde var olan sorulara cevap bulma noktasında önemli bir delil olacaktır. Acaba edebî eleştiri sekizinci yüzyıl edebiyat tavrının bir yansıması mıydı? Ya da dönemin edebiyatında meydana gelen değişiklere paralel olarak gelişip değiştiğini gösteren özellikler mi taşıyordu? Çalışmada örnek ve deliller ışığında hicri sekizinci yüzyıldaki edebi eleştirinin özelliklerini ortaya koyan sonuçlara ulaşılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap dili ve belagatı, Edebiyat ve eleştiri, H.8. yüzyıl, Edebiyat eleştirisinin özellikleri, Bir eleştirmen olarak Safadî

Characteristics of Literary Criticism in the Eighth Century AH: al-Safadi as a Model

Arabic literary criticism emerged in the pre-Islamic period through the efforts of great poets such as al-Nabigha al-Zubayani. In the early periods, literary criticism, which was not bound by a certain systematic and rule-based approach, became clear in the fourth century AH thanks to al-Amdi and al-Qadi al-Jurjani. As can be seen in the works of Abdul Qahir al-Jurjani in the fifth century, it was seen that literary criticism was intertwined with rhetoric. Literary criticism, which began to become independent with Ibn al-Athir in the sixth and seventh centuries, became a science with clear rules and maturity in the eighth century. In this study, one of the most important representatives of the period, the famous literary critic Saladin al-Safadi, author of the work called al-Wafi bi'l-Wafayat, will be taken as an example. In the study, Safadi's personal characteristics will be examined first as a critic representing the literary criticism of the Mamluk Period in the eighth century of the hijra, and then the most important critical ideas he addressed will be discussed. In addition, Safadi's style in terms of deciding on meaning, approaching words, and establishing objective and sound critical rules will be discussed. It will be an important evidence in terms of finding answers to the questions in minds about the literary criticism characteristics of the Safadi period. Was literary criticism a reflection of the literary attitude of the eighth century? Or did it carry characteristics that showed that it developed and changed in parallel with the changes that occurred in the literature of the period? In the light of examples and evidence, the study will try to reach conclusions that reveal the characteristics of literary criticism in the eighth century of the hijra.

Keywords: Literature and criticism, the eighth century AH, Characteristics of literary criticism, Al-Safadi as a critic.

ملامح النقد الأدبي في القرن الثامن الهجري: الصّفدي نموذجاً

بدأ النّقدُ الأدبيُّ العربي منذ العصر الجاهليّ على يد الشّعراء الكبار أمثال النّابغة الذُّبيانيّ، وكان انطباعيّاً ذَوقياً لا يخضع لقواعد واضحة ومحددة، حتّى وصل إلى القرن الرّابع الهجريّ فغدا ذا ملامح أوضح ومعالم أبرز على يَدَي الآمدي والقاضي الجرجاني، وفي القرن الخامس الهجري ومع مؤلّفات عبد القاهر الجرجاني اختلطت خطوط علم البلاغة بحدود النّقد الأدبي إلى حدٍّ بعيد، ثم جاء عهد ابن الأثير في القرنين السّادس والسّابع الهجري لِيُعيدَ إلى النّقد الأدبي شيئاً من رونقه قبل أن يغفو قليلاً ليصحو في القرن الثّامن الهجريّ على يدي الأديب النّاقد صلاح الدين الصَّفدي (٧٦٤هـ)؛ المعروف بكتابه الشّهير (الوافي بالوفيات)، وله مؤلفات لا تقلّ أهمية عن هذا الكتاب كـ (نُصرة الثّائر على المثلِ السّائر) و(الغيث المسجم)، حيث يبدو فيهما ناقداً فذاً من الطّراز العريق، وتظهر شخصيّته الأدبية النقدية بجلاءٍ يُسفر عن ثقافة موسوعية واطّلاع واسع على التراث العربيّ الأدبيّ والفنّيّ، ناهيك من إصابة أفكاره وطرافة آرائه.

سننظر في هذه الورقة البحثيّة إلى شخصية الصّفديّ بِوَصفه ناقداً نموذجاً يمثل النّقد الأدبيّ في عصر المماليك في القرن الثّامن الهجريّ، وسنقف عند أهمّ النقاط النقدية التي تحدث عنها، وسَنُعايِن أسلوبه في مُحاكمة المعاني ومقاربة الألفاظ وإطلاق الأحكام النقدية المُعَلَّلة والموضوعية. وسيكون دليلنا للإجابة عن أسئلة تدور حول النقد الأدبي آنذاك؛ فهل كان النقد الأدبي انعكاساً لصورة العصر حينها؟ وهل حمل مَلامح تدل على تطوّره ومحاكاته لما طرأ على الحياة الأدبية من تغيّرات؟ وهل استطاع الصّفديُّ أن يترك لنا نموذجاً نقدياً يحمل بين جَنبَيه روحَ عصر المماليك؟ سنحاول أن نصل إلى نتائج تُحدِّدُ مَعالمَ النَّقد الأدبيّ في القرن الثامن الهجري مشفوعة بالأمثلة والشواهد.

الكلمات المفتاحية: اللغة العربية وبلاغتها، الأدب والنقد، العصر الثامن الهجري، معالم النقد الأدبي، الصفدي ناقداً.

"İrtişāfuʾḍ-Ḍarab min Lisāniʾl-ʿArab" Adlı Eseri Çerçevesinde Ebū Ḥayyān El-Endelusī'nin Arap Dili Fonetiğiyle İlgili Görüşleri

Dr. Soner AKDAĞ

turkology@gmail.com ORCID: 0000-0003-3403-5976

Dilbilimsel bir disiplin olarak fonetik, insan dillerine ait seslerin deneysel gözleme dayalı olarak incelendiği bir bilimdir. Bu bilimin temel gayesi; dilin veya dillerin seslerini, anlamdan bağımsız olarak konuşma organlarındaki çıkış noktaları ve biçimleri açısından değerlendirmektir. Bu yönüyle bir doğa bilimi olan fonetik, günümüzde çok gelişmiş alet ve teknikler kullanmaktadır.

Fonetik genellikle modern bir bilim dalı olarak görülmektedir ama aslında o, dil ilimleri içerisinde tarihi en eskiye uzanan bilimlerden biridir. Hatta Arapça söz konusu edildiğinde fonetik, kıraat ve tecvîd olguları bağlamında nahiv ve sarf gibi ilimlerden daha önce dikkatleri çekmiş ve Sībeveyhi'nin (ö. 180/796) "el-Kitāb"ı gibi ilk nahiv eserlerinde de kendisine ciddi bir yer bulabilmiştir. Daha sonra özellikle Endülüslü dil ve kıraat âlimlerinin telifleriyle de sistemleşerek müstakil bir disiplin hâline gelmiştir.

İster klasik ister modern olsun, Standart Arapçanın fonetik yapısı, dilbilimsel tipoloji açısından oldukça tipik bir görünüm arz eder. Zira Arapçanın birçok sesi, dünya dillerinde ya hiç yer almaz ya da çok az bulunur. Arapçanın sesleri konusunda eski-yeni birçok eser kaleme alınmış ve bu eserlerin çok büyük bir kısmı klasik dönem tecvîd ve kıraat âlimlerinin görüşleri çerçevesinde şekillenmiştir. Bununla birlikte hem bir dil hem de kıraat bilgini olarak ilim dünyasında çok önemli bir yeri bulunan Ebū Ḥayyān el-Endelusī'nin (ö. 745/1344) konu hakkındaki görüş ve değerlendirmelerine pek değinilmemiştir.

Bu çalışmada, "İrtişāfuʾḍ-ḍarab min lisāniʾl-ʿArab" adlı eseri esas alınarak mezkûr müellifin; 'çıkış noktaları temelinde' Arapça seslerin fonetiğine dönük derleme, değerlendirme ve görüşleri kısaca ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arapça, Ebû Hayyân, Fonetik, Dilbilim.

Abū Hayyān al-Andalusī's Views on Arabic Phonetics within the Framework of His Work "Irtishāfu'd-Ḍarab min Lisān al-'Arab"

Phonetics as a linguistic discipline is the science concerned with the empirical observation and study of sounds in human languages. The primary aim of this field is to analyze the sounds of a language or languages independently of meaning, focusing instead on the points and modes of articulation within the speech organs. In this respect, phonetics functions as a natural science, and today it employs highly advanced tools and techniques.

Although phonetics is generally considered a modern scientific field, it is, in fact, one of the oldest branches within linguistic studies. Particularly in the context of Arabic, phonetics drew scholarly attention even before fields like syntax (nahw) and morphology (sarf), largely due to its importance in the sciences of Qur'anic recitations (qirāʾat) and pronunciation rules (tajwīd). It also found a significant place in foundational works of syntax, such as Sībawayh's (d. 180/796) al-Kitāb. Over time, through the works of Andalusian scholars of language and recitation, phonetics evolved into a more systematic and independent discipline.

Whether classical or modern, the phonetic structure of Standard Arabic presents a highly distinctive profile from the perspective of linguistic typology. Many sounds in Arabic are either absent or quite rare in other world languages. Numerous works, both historical and contemporary, have been written on the sounds of Arabic, with most of these shaped within the perspectives of classical tajwīd and qirāʾat scholars. However, the contributions and assessments of Abū Ḥayyān al-Andalusī (d. 745/1344), a prominent scholar in both language and Qur'anic recitation, have received comparatively little attention in this regard.

This study will briefly examine the author's compilation, evaluations, and perspectives on Arabic phonetics based on the articulation points of sounds, using his work "Irtishāfu'd-Ḍarab min Lisān al-ʿArab" as the primary reference.

Keywords: Arabic, Abū Ḥayyān al-Andalusī, Phonetics, Linguistics

آراء أبو حيان الأندلسي في علم الصوتيات العربية في إطار كتابه "ارتشاف الضرب من لسان العرب"

يُعَدّ علم الصوتيات كأحد فروع علم اللغة علماً يهتمّ بالملاحظة التجريبية ودراسة الأصوات في اللغات البشرية. ويهدف هذا العلم بشكل أساسي إلى تحليل أصوات لغة معينة أو عدة لغات بشكل مستقل عن المعنى، مركزاً بدلاً من ذلك على مخارج الحروف وكيفيات النطق داخل أعضاء النطق. وبهذا المعنى، يُعَدّ علم الصوتيات علماً طبيعياً، وهو في يومنا هذا يوظّف أدوات وتقنيات متقدمة جداً.

ورغم أن علم الصوتيات يُعتبر عادةً مجالاً علمياً حديثاً، إلا أنه في الواقع يُعدّ من أقدم الفروع ضمن الدراسات اللغوية. وعلى وجه الخصوص، فقد نال علم الصوتيات اهتمام العلماء في سياق اللغة العربية حتى قبل مجالات مثل النحو والصرف، ويرجع ذلك إلى أهميته في علوم القراءات وقواعد التجويد. وقد وجد علم الصوتيات مكاناً بارزاً في الأعمال التأسيسية للنحو، مثل كتاب "الكتاب" لسيبويه (ت. ١٨٠ هـ/٧٩٦ م). ومع مرور الزمن، تطوّر علم الصوتيات ليصبح علماً أكثر منهجية واستقلالية بفضل أعمال علماء الأندلس في اللغة والقراءات.

سواء كانت كلاسيكية أو حديثة، فإن البنية الصوتية للغة العربية الفصحى تُظهر ملامح مميزة للغاية من منظور التصنيف اللغوي. فالكثير من الأصوات في اللغة العربية إما غير موجودة أو نادرة جداً في اللغات الأخرى حول العالم. وقد كُتبت العديد من الأعمال، سواء التاريخية أو الحديثة، حول أصوات اللغة العربية، ومعظم هذه الأعمال تم تشكيلها وفقاً لآراء علماء التجويد والقراءات الكلاسيكية. ومع ذلك، فإن مساهمات وتقييمات أبو حيان الأندلسي (ت. ٧٤٥ هـ/١٣٤٤ م)، العالم البارز في علوم اللغة والقراءات القرآنية، لم تحظَ باهتمام كبير نسبياً في هذا الصدد.

ستقوم هذه الدراسة بفحص مختصر لجمع المؤلف وتقييماته وآرائه حول الصوتيات العربية، وذلك بالاعتماد على مخارج الحروف، مستندةً إلى كتابه "ارتشاف الضرب من لسان العرب" كمرجع أساسي.

الكلمات المفتاحية: العربية، أبو حيان الأندلسي، علم الصوتيات، علم اللغة.

Bilinmeyen Yönleriyle Ebû Hayyân'ın Tuhfetü'l-Erîb Adlı Eserinin Tertibi

Prof. Dr. Mustafa KARAGÖZ[1]
mkaragoz@erciyes.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2215-0443

Ifeoluwa Siddiq OYELAMİ[2]
siddiqoye@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2440-7473

Garîbü'l-Kur'an literatüründe, müellifler lafızların tertibinde farklı sistemler uygulamıştır. Bu eserlerin bir kısmında Mushaf sırasına riayet edilmiş; bazılarında ise lafızlar alfabetik olarak sıralanmıştır. Bununla birlikte alfabetik sistemin uygulamasında farklılıklar söz konusudur. Nitekim alfabetik eserlerin bir kısmında lafızlar ilk harflerine göre tertip edilmiştir. İsfahânî'nin *el-Müfredât*'ında olduğu gibi, ilk harfin dikkate alındığı bazı eserlerde maddeler kelimelerin kök harflerinin tamamına göre alfabetik olarak düzenlenmiştir. Kelimeleri ilk harflerine göre sıralayan Sicistânî ise lafızların Kur'an'da geçtiği halini, yani telaffuz edildiği şeklini esas almıştır. Ayrıca "kāfiye sistemi" ya da "*Sıhâh* sistemi" olarak bilinen tarzı uygulayanlar da bulunmaktadır. Nitekim Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî, kelimeleri son harfine göre alfabetik sıralamıştır.

Ebû Hayyân el-Endelüsî ise *Tuhfetü'l-Erîb* adlı kitabında, yukarıda özetlediğimiz sistemlerden farklı bir uygulama ortaya koymuş, eserinde kelimelerin ilk ve son kök harflerini dikkate almış, ortadaki harfe ise sıralamada itibar etmemiştir. *Tuhfetü'l-Erîb* bu yönüyle garîbü'l-Kur'ân literatürü arasında farklı bir yere sahiptir. Eserin bu özelliğine dikkat çekenler olmuştur. Buna mukabil, Ebû Hayyân'ın kelimeleri sıralarken son harfe riayet konusunda her zaman titiz davranmadığı yönünde değerlendirme ve eleştiriler yapılmıştır.

1 Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
2 ERÜ Sos. Bil. Ens. Doktora Öğrencisi

Dil ve tefsir alanında önemli eserler vermiş Ebû Hayyân gibi bir âlimin, kelimeleri ilk ve son harflerine göre sıraladığı bu eserinde son harfe her zaman riayet etmediğinin öne sürülmesinin arka planında, *Tuhfetü'l-Erîb*'in sisteminin keşfedilememiş olması yatmaktadır. Müellifin lafızların tertibinde uyguladığı sistemin tam olarak anlaşılamaması nedeniyle hatalı ya da eksik değerlendirmelerin yapılması, meseleyi ilim camiasının gündemine taşımanın uygun olacağı kanaatini doğurmuştur. Dolayısıyla bildirinin temel iddiası, sanılanın aksine, Ebû Hayyân'ın kelimelerin son harfine de riayet ettiğidir. Bu çerçevede, bildiride *Tuhfetü'l-Erîb*'in tertibine ilişkin literatürde yer alan bilgiler aktarılacaktır. Akabinde, eserin tertibinin mahiyeti ortaya konulacaktır.
Anahtar Kelimeler: Tefsir, Ebû Hayyân el-Endelüsî, Garîbü'l-Kur'ân, Tuhfetü'l-Erîb

Unknown Dimensions of System of Abū Hayyān's Work Tuḥfat al-Arīb

In the Gharīb al-Qur'an literature, authors employed various methods for ordering lexical entries. In some of these works, the order follows the sequence of the Muṣḥaf, while in others, the entries are arranged alphabetically. There are also varieties of methods of arrangement within alphabetically structured works. In some, words are organised according to their first letters. Some of these, such as in Rāghib al-Isfahānī's *al-Mufradāt*, have their entries arranged alphabetically according to all root letters of the words. Meanwhile, al-Sijistānī structured his work by listing words in the form they appear in the Qur'an, ordered according to their first letters. Another approach adopted by some scholars is the 'kāfiya system' or '*Siḥāḥ* system,' whereby words are ordered based on their last letter. An example of this method is seen in Muhammad b. Abū Bakr al-Rāzī's work, which organizes words alphabetically based on their last letters.

Abū Hayyān al-Andalusī, in his work *Tuḥfat al-Arīb*, adopted a system distinct from the aforementioned methods. In his arrangement, he took into cognisance the first and last root letters of words while disregarding the middle letter. This unique approach grants *Tuḥfat al-Arīb* a distinctive place within the Gharīb al-Qur'ān corpus. While scholars have drawn attention to this feature of the work, there have been assessments and criticisms suggesting that Abū Hayyān was not always rigorous in regard to the last letter in the ordering of words.

The claim that Abū Hayyān did not consistently adhere to the last letter ordering within *Tuḥfat al-Arīb*, which is structured based on both the first and last root letters, likely arises from a lack of understanding of the system he employed. These misinterpretations or unsubstantial analyses of this ordering method call for the need for renewed scholarly focus on the issue. Thus, this paper's central thesis is that, contrary to widespread assumptions, Abū Hayyān indeed observed the last letter in his arrangement. To substantiate this claim, the paper examines existing information in the literature concerning the ordering in *Tuḥfat al-Arīb*. Following this, the ordering structure of the work will be examined.
Keywords: Tafsīr, Abū Hayyān al-Andalusī, Gharīb al-Qur'an, Tuḥfat al-Arīb

الأبعاد المجهولة في النظام الذي طبقه أبو حيان في كتابه تحفة الأريب

طبق المؤلفون أنظمة مختلفة في ترتيب الكلمات في كتب غريب القرآن. وفي بعض هذه المصنفات تم اتباع ترتيب المصحف؛ وفي بعض الحالات، يتم سرد الكلمات أبجديًا. ومع ذلك، هناك اختلافات في تطبيق النظام الأبجدي. على سبيل المثال، في بعض الكتب التي تراعي الأبجدية، يتم ترتيب الكلمات وفقًا لأحرفها الأولى. في بعض الكتب التي يؤخذ فيها الحرف الأول بعين الاعتبار، كما في "المفردات" للأصفهاني، يتم ترتيب الكلمات أبجديًا وفقًا لجذور الكلمات. أما السجستاني، الذي سرد الكلمات بأحرفها الأولى، فهو اتخذ الكلمات كما وردت في القرآن، أي طريقة نطقها، كأساس. وهناك أيضًا من يمارس الأسلوب المعروف باسم "نظام القافية" أو "نظام

الصِّحاح". على سبيل المثال محمد بن أبي بكر الرازي رتب الكلمات أبجديا حسب الحرف الأخير منها.

وقد طبق أبو حيان الأندلسي في كتابه تحفة الأريب تطبيقاً مختلفاً عن الأنظمة التي لخصناها أعلاه، فأخذ في الاعتبار الحروف الأولى والأخيرة من الكلمات، ولم يأخذ بالاعتبار الحرف الأوسط في الترتيب. وفي هذا الصدد، تحتل تحفة الأريب مكانة مختلفة بين كتب غريب القرآن. وكان هناك من لفت الانتباه إلى هذه الميزة للكتاب. ورغم ذلك وردت تقييمات وانتقادات مفادها أن أبا حيان لم يكن يراعي دائما الحرف الأخير عند ترتيب الكلمات.

والسبب وراء الادعاء بأن أبا حيان الذي سرد الكلمات حسب حرفها الأول والأخير لم يُراعِ دائمًا الحرف الأخير في كتابه هذا، هو أن نظام تحفة الأريب لم يتم اكتشافه اكتشافا صحيحا. إنَّ إجراء تقييمات منقوصة أو غير صحيحة على النظام الذي طبقه المؤلف، أدت إلى الرأي القائل بأنه سيكون من المناسب طرح القضية في الاجتماع العلمي. لذلك، فإن الادعاء الرئيسي لهذه الدراسة هو أن أبا حيان راعى الحرف الأخير من الكلمات كما اعتبر الحرف الأول. وفي هذا السياق، سيتم أولاً نقل المعلومات التي وردت في الدراسات السابقة فيما يتعلق بنظام تحفة الأريب. وفي عقب هذا سيتم الكشف عن طبيعة النظام الذي طبقه أبو حيان في كتابه.

الكلمات المفتاحية: التفسير، أبو حيان الأندلسي، غريب القرآن، تحفة الأريب.

Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Arap Diline Ait Bazı Meseleleri *Karşılaştırmalı Sâmî Dilleri Çalışmaları Bağlamında* Ele Alma Çabası Üzerine Bir Değerlendirme

Prof. Dr. Yaşar ACAT[1]

yasaracat@hotmail.com ORCID: 0000-0002-0928-2716

Endülüs, İslam fetihlerinin ardından 8 asır boyunca İslam hâkimiyetinde kalmış olan günümüz İspanya topraklarına tekabül etmektedir. Bu coğrafya, Müslüman ve Gayr-ı Müslim toplumların bir araya gelerek çeşitli alanlarda gerçekleştirdikleri faaliyetlerle önemli bir medeniyetin filizlenmesine öncülük etmiştir. Dil, edebiyat, kültür, eğitim, bilim ve sanat dallarında benzersiz bir sentez oluşturmuş ve Arapça, İbranice, İspanyolca, Berberice gibi farklı dillerin yanı sıra pek çok dilin bir arada var olduğu zengin bir toplumsal ortam oluşturmuştur. Bu dil ve kültürel çeşitlilik, bölgenin yerel kültürüne derin etkiler bırakmış ve farklı toplulukların kendi kimliklerini koruyarak bir arada yaşamalarına olanak sağlamıştır. Endülüs'ün bu çok dilli ve çok kültürlü yapısı, diğer alanlarda olduğu gibi din ve dil bilimleri alanlarında da büyük ilerlemelere yol açmıştır.

Bu araştırma, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344)'nin tefsir ve Arap dili ile ilgili eserleri bağlamında çeşitli dilbilimsel sorunlara dair yaklaşımını ele almaktadır. Bu meseleleri değerlendirirken yer yer Semitik dilleri devreye sokarak konuları incelemesi ve karşılaştırmalarda bulunması da önemli bir yer tutmaktadır. Ebû Hayyân'ın problemlere dair bu yaklaşımı, Arap dilinin temellerini anlamak ve çözümlemek konusunda önemli bir kaynak sağlamaktadır.

Sonuç olarak, Ebû Hayyân'ın erken denilebilecek bir dönemde din ve dil ilimlerine dair meseleleri tahlil ederken karşılaştırmalı Sami dilleri yöntemi ile açıklamalarda bulunması son derece önem arzetmektedir.

1 Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Anahtar Kelimeler: Ebu Hayyân el-Endelüsî, Karşılaştırmalı Sami Dilleri, Dil Bilimleri, Arap Dili, İbranice, Aramice, Habeşçe.

An Evaluation of Abu Hayyân al-Andalusî's Effort to Address Some Issues Pertaining to the Arabic Language in the Context of Comparative Semitic Language Studies

al-Andalus corresponds to the present-day territory of Spain, which remained under Islamic rule for eight centuries following the Islamic conquests. This region fostered the emergence of a significant civilization through the activities of both Muslim and non-Muslim communities in various fields. It created a unique synthesis in language, literature, culture, education, science, and arts, forming a rich social environment where diverse languages such as Arabic, Hebrew, Spanish, Berber, and many others coexisted. This linguistic and cultural diversity had a profound impact on the local culture and allowed different communities to preserve their identities while living together. The multilingual and multicultural nature of Al-Andalus led to significant advancements in many fields, including religious and linguistic sciences.

This study examines the approach of Abu Hayyan Muhammad ibn Yusuf ibn Ali ibn Yusuf ibn Hayyan al-Andalusi (d. 745/1344) to various linguistic issues within the context of his works on Quranic exegesis and the Arabic language. His method of occasionally incorporating Semitic languages into his analysis and making comparisons holds significant importance. Abu Hayyan's approach to these problems provides a valuable resource for understanding and analyzing the foundations of the Arabic language.

In conclusion, Abu Hayyan's use of comparative Semitic languages methodology to explain religious and linguistic issues in what can be considered an early period is of great significance.

Keywords: Abu Hayyan al-Andalusi, Comparative Semitic Languages, Linguistics, Arabic Language, Hebrew, Aramaic, Ge'ez.

تقييم لجهود أبو حيان الأندلسي في تناول بعض قضايا اللغة العربية في سياق الدراسات المقارنة للغات السامية

إندلس، التي بقيت تحت الحكم الإسلامي لمدة ثمانية قرون بعد الفتوحات الإسلامية، تتطابق مع الأراضي الحالية لإسبانيا. هذه المنطقة شهدت تلاحماً بين المجتمعات المسلمة وغير المسلمة مما أدى إلى ازدهار حضارة مهمة في مختلف المجالات. وقد أنتج هذا التفاعل المتميز بين اللغات والأدب والثقافة والتعليم والعلم والفنون تركيبة فريدة، حيث تعايشت اللغات المختلفة مثل العربية والعبرية والإسبانية والبربرية معاً في بيئة اجتماعية غنية. هذه التنوع اللغوي والثقافي ترك أثراً عميقاً على الثقافة المحلية للمنطقة، مما أتاح للمجتمعات المختلفة أن تحافظ على هويتها بينما تعيش معاً بسلام. كما أن الطبيعة المتعددة اللغات والثقافات للأندلس أسهمت في تحقيق تقدم كبير في مختلف المجالات، بما في ذلك الدراسات الدينية واللغوية.

هذه الدراسة تتناول مقاربة أبو حيان محمد بن يوسف بن علي بن يوسف بن حيان الأندلسي (ت. ١٣٤٤/٧٤٥) للمسائل اللغوية من خلال تفسيره ومؤلفاته المتعلقة باللغة العربية. وتعطي أهمية خاصة لتحليله لبعض المسائل اللغوية باستخدام اللغات السامية ومقارنة بينها، مما يضيف قيمة لفهم أسس اللغة العربية وتحليلها.

وبناءً على ذلك، فإن منهج أبو حيان في تناول المسائل الدينية واللغوية في فترة مبكرة، باستخدام الطريقة المقارنة للغات السامية، يعتبر ذا أهمية كبيرة.

الكلمات المفتاحية: أبو حيان الأندلسي، اللغات السامية المقارنة، علوم اللغة، اللغة العربية، العبرية، الآرامية، الحبشية.

Zâhirî Yaklaşım Bağlamında İbn Mada'nın Ebû Hayyân el-Endelüsî'ye Etkisi

Öğr. Gör. Sümeyye TAŞ
stas@sinop.edu.tr ORCID: 0009-0004-0558-0355

Bu tebliğde nahvi kolaylaştırma ve nahiv öğrenen öğrencileri karmaşık ve faydasız mesellerle karşı karşıya bırakma konusunda nahiv ekollerini eleştiren İbn Mada'nın (ö. 592/1196) Ebû Hayyân el-Endelüsî'ye (ö. 745/1344) etkisi ele alınmaktadır. Endülüs'ün Gırtana şehrinde dünyaya gelen Ebû Hayyân çeşitli mezheplerden etkilenmiş bir âlimdir. İlk olarak Endülüs'te yaygın olan Mâlikî mezhebine ardından İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) önemli temsilcilerinden olduğu Zâhirî mezhebine son olarak Mısır'a intikal ettiği süreçte Şâfiî mezhebine mensup olmuştur. Zâhirî oluşu yalnızca amelî olarak kalmayıp nahiv ve tefsir görüşlerine de yansımıştır. Nahiv konusunda, Basra dil ekolünün önemli temsilcisi olan Sîbeveyhi'yi (ö. 180/796) ve bu ekolün genel görüşlerini referans alsa da tamamen Basra ekolünün etkisinde olduğu söylenemez. Nitekim kaynaklarda Ebû Hayyân'ın zâhirî görüşlerinin etkisinden kurtulamadığı, nahiv görüşlerine kadar birçok konuda zâhirî olduğu yer almaktadır. Bu noktada çalışma Ebû Hayyân'ın ilmî perspektifini ve konulara yaklaşımını ortaya koyma açısından önem arz etmekle birlikte yakın görüşlere sahip İbn Mada'nın Ebû Hayyân'a tesirini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda Ebû Hayyân'ın Basra dil okulü ile Zâhirî mezhebi arsında orta bir çizgide durup durmadığı üzerine yoğunlaşacaktır. Çalışmada literatür tarama yöntemiyle nitel bir araştırma yapılmıştır. Ebû Hayyân'ın tefsir ve nahiv yönteminde konulara önem atfetme ve yorumlamada İbn Mada gibi kelama faydası olmayan uzun ve yorucu açıklamalardan sakınarak zâhirî bir yaklaşım sergilediği şeklinde temel sonuçlara ulaşılmıştır. Bu konunun daha kapsamlı bir çalışmayla yürütülmesi önerilmektedir.
Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Ebû Hayyân el-Endelüsî, İbn Mada, Zâhirî Mezhebi.

Ibn Mada's Influence on Abū Hayyān al-Andalusī in the Context of the Zāhirī Approach

This paper explores the influence of Ibn Mada on Abū Hayyān al-Andalusī, a scholar critical of traditional grammar schools for complicating grammar with unnecessary issues. Born in Andalusia, Abū Hayyān initially followed the Mālikī school, then the Zāhirī school—represented by Ibn Hazm—and finally adopted the Shāfi'ī school after moving to Egypt. His adherence to Zāhirī thought significantly impacted his perspectives on grammar and exegesis. While he referenced Sībawayhi and the Basra linguistic school, he was not fully influenced by them, as his Zāhirī approach shaped his scholarly views, even in grammar. This study highlights Abū Hayyān's unique scholarly stance, investigating Ibn Mada's impact on him and examining his position between the Basra linguistic school and the Zāhirī approach. Through a literature review, the study concludes that Abū Hayyān's methodologies in tafsīr and grammar reflect a Zāhirī inclination, emphasizing practical content over lengthy, complex explanations, aligning him with Ibn Mada's approach. The study suggests further research to deepen understanding of this influence.
Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Abū Hayyān al-Andalusī, Ibn Mada, Zāhirī Sect.

تأثير ابن مضاء على أبي حيان الأندلسي في سياق المنهج الظاهري

يتناول هذا البلاغ تأثر ابن مضاء (ت ١١٩٦/٥٩٢) بأبي حيان الأندلسي (ت ١٣٤٤/٧٤٥) الذي انتقد المدارس النحوية لتبسيطها النحو، وإقحامها الطلاب في مسائل معقدة لا فائدة منها.

وُلد أبو حيان في مدينة قيرطانة بالأندلس، وكان أبو حيان عالمًا متأثرًا بمذاهب مختلفة. فقد انتمى أولاً إلى المذهب المالكي الذي كان منتشراً في الأندلس، ثم إلى المذهب الظاهري الذي كان ابن حزم (ت ١٠٦٤/٤٥٦) ممثلاً مهماً له، وأخيراً إلى المذهب الشافعي عندما انتقل إلى مصر. وقد انعكست ظاهرية ابن حزم ليس فقط في ممارسته العملية ولكن أيضًا في آرائه في النحو والتفسير. وقد انعكست طبيعته الظاهرية ليس فقط في ممارسته العملية ولكن أيضًا في آرائه في النحو والتفسير. وعلى الرغم من أنه كان يشير إلى سيبويه (ت ٧٩٦/١٨٠) إلا أنه لا يمكن القول بأنه كان تحت تأثير مدرسة البصرة بشكل كامل. والواقع أنه قد ورد في المصادر أن أبا حيان لم يستطع التخلص من تأثير آراء الظاهرية، وأنه كان ظاهريًا في كثير من الموضوعات حتى في آرائه النحوية. ومن هنا تأتي أهمية هذه الدراسة من حيث الكشف عن وجهة نظر أبي حيان العلمية ومنهجه في المسائل، كما تهدف إلى الكشف عن تأثر أبي حيان بابن مضاء صاحب الآراء المشابهة لأبي حيان. وفي الوقت نفسه، ستركز الدراسة على وقوف أبي حيان في الخط الوسط بين مدرسة البصرة اللغوية والمذهب الظاهري. في هذه الدراسة، تم إجراء بحث نوعي بطريقة المراجعة الأدبية. وطريقة أبي حيان في التفسير والنحو مثل ابن مضاء. ويجنب أبو حيان التطويل والإطناب في الشرح الذي لا فائدة منه. وخلاصة القول في هذا الموضوع أنه سلك منهج الظاهرية، وقد استنتجنا أنه سلك منهج الظاهرية في ذلك. ويوصى بدراسة أشمل لهذا الموضوع.

الكلمات المفتاحية: اللغة العربية والبلاغة، أبو حيان الأندلسي، ابن مضاء، المذهب الظاهرية.

İbn Nübâte el-Mısrî'nin Av Konusundaki Urcûzesi ve Osmanlı Döneminde Fütüvvet Edebiyatındaki Yansımaları

Prof. Dr. Thomas Bauer

İbn Nübâte el-Mısrî'nin (686-768/1287-1366) "Av" konusundaki aruz kasidesi, bu şairin en tanınmış ve en çok yayılan eserlerinden biridir. Bu eser, birçok yazmada ya divanının bir parçası olarak ya da bağımsız bir çalışma şeklinde "*Fevâidü's-Sülûk fî Masâyidi'l-Mülûk*" başlığıyla aktarılmıştır. Bu kasidenin, 729/1329 yılında veya biraz daha önce yazıldığı ve Hama Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Efdal'a ithaf edildiği bilinmektedir. 193 beyitten oluşan bu eser, Ebu'l-Firas el-Hamdânî'nin (320-357/932-968) avla ilgili aruz kasidesinden sonra "Tardıyyât" (av şiirleri) türünün en önemli örneği kabul edilmektedir. Ancak bu eseri, önceki av şiirlerinden ayıran temel özellik, yalnızca tek bir av türünü değil, tamamen farklı iki av türünü tasvir etmesidir. Birinci tür, at sırtında, av köpekleri, şahinler ve çitalar kullanılarak yapılan geleneksel avcılık türüdür ki bu, Ebu'l-Firas'ın kasidesinde de yer alan bir av biçimidir. Ancak İbn Nübâte'nin kasidesi, bugüne kadar büyük ölçüde bilinmeyen başka bir av türüne daha yer verir: yaya olarak, yay ve ok yerine kuş avlamak için kullanılan küçük mermilerle yapılan avcılık. Bu av türü, farklı özelliklere sahip on dört tür kuşu hedef alır ve 13. yüzyıldan itibaren "gençlik toplulukları" (fütüvvet toplulukları) içinde fütüvvetin temel bir pratiği olarak kabul edilmiştir.

İbn Nübâte, bu kasideyi birden fazla kez gözden geçirerek yeniden düzenlemiştir ve eser günümüzde dört farklı varyant halinde mevcuttur. Bu varyantların tamamı, Almanya Münster Üniversitesi'nde yürütülen İbn Nübâte Araştırma Projesi kapsamında edisyon ve incelemeye tabi tutulacaktır. Ayrıca ilginç bir şekilde, kasidenin

kuş avını ele alan bölümü Osmanlı döneminde hâlâ popülerliğini korumuş ve bu dönem içinde fütüvvet metinleri şeklinde yeniden düzenlenmiştir.

Ibn Nubātah's Hunting-Urǧūzah and Its Reception in the Futuwwah of the Ottoman Period

One of Ibn Nubātah's (686-768/1287-1366) best-known and much-cited works is his Urǧūzah on hunting, which has been handed down in numerous manuscripts, partly as part of his Dīwān and partly as an independent work under the title *Farāʾid as-sulūk fī-maṣāyid al-mulūk*. It was composed in 729/1329 or shortly before and dedicated to the son of the Ayyubid prince of Hama. This monumental poem of 193 verses is undoubtedly the most important work of Arabic hunting poetry after the Urǧūzah of Abū Firās (320-357/932-968). What distinguishes this work from all the older hunting poetry, however, is the fact that it does not depict a single hunt, but thematises two completely different types of hunting. On the one hand, there is the well-known hunt on horseback with hounds, hawks and cheetahs, also depicted by Abū Firās, and on the other, a hitherto virtually unexplored hunt on foot with a bow used to shoot bullets instead of arrows at 14 different bird species. This hunt had been a central practice of the Futuwwah 'young men's societies' since the 13th century.

The poem was revised several times by Ibn Nubātah himself and is now available in four different versions, which are to be edited as part of the Ibn Nubātah Project in Münster. However, it is also interesting to note that the part of the poem that deals with bird hunting was still popular in the Ottoman period, where it was remodelled as a text of the Futuwwah.

أرجوزة ابن نباتة المصريّ في الصيد وتلقّيها في أدب الفتوّة خلال الفترة العثمانيّة

تُعدُّ أرجوزة الصيد لابن نباتة المصريّ (٦٨٦-٧٦٨/١٢٨٧-١٣٦٦) من أشهر مؤلّفات هذا الشاعر وأكثرها انتشارًا وذِكرًا. وقد تم تناقلها في العديد من المخطوطات، إمّا كجزءٍ من ديوانه أو كعمل مستقلّ تحت عنوان **فرائد السلوك في مصايد الملوك**. يعودُ تأليف هذه الأرجوزة إلى العام ٧٢٩/١٣٢٩ أو قبل ذلك بقليل وهي مهداةٌ إلى الملك الأفضل صاحب حماه الأيّوبيّ. لا شكّ في أنّ هذه الأرجوزة ذات الـ١٩٣ بيتًا هي أبرز مثال على فنّ الطرديّات بعد أرجوزة أبي فراس الحمدانيّ (٣٢٠-٣٥٧/٩٣٢-٩٦٨). إلّا أنّ ما يميّز هذا العمل عن أشعار الصيد المتقدّمة هو أنّه لا يصوّر نوعًا واحدًا من الصيد وإنّما يعرضُ لنوعين مختلفين تمامًا: النوع الأوّل هو الصيد المعروف على ظهور الخيول وباستخدام كلاب الصيد والصقور والفهود، وهو النوع الذي نجده عند أبي فراس أيضًا. لكنّ أرجوزة ابن نباتة تقدّم نوعًا آخر من الصيد لا يزال حتّى اليوم مجهولًا إلى حدّ بعيد، وهو الصيد على الأقدام وباستخدام قوس لإطلاق البندق بدلًا من السهام، وهو يتركّز على أربعة عشر نوعًا مختلفًا من الطيور. كان هذا الصيد يعدُّ ممارسةً أساسيّة من ممارسات الفتوّة في "مجتمعات الشبّان" منذ القرن الثالث عشر.

لقد قام ابن نباتة نفسه بتنقيح هذه الأرجوزة أكثر من مرّة، وهي متوفّرة الآن في أربع روايات مختلفة، سيتمّ تحريرها ضمن إطار مشروع ابن نباتة البحثيّ في جامعة مونستر (ألمانيا). من المثير للاهتمام أيضًا أنّ القسم الذي يتناول صيد الطيور في الأرجوزة كان لا يزال شائعًا في الفترة العثمانيّة، حيث أعيدت صياغته كنصّ من نصوص الفتوّة.

Romantik, Arsız ve Kaba Saba: Eski Arap Edebiyatında Öteki (Hicrî 3./Miladî 9.-Hicrî 11./Miladî 17. Yüzyıl)

Dr. Asmaa Essakouti

asmaa.essakouti@uni-muenster.de

Çağdaş akademik çalışmalar, Arap mirasında "yabancı" ve "öteki" kavramlarını iki ana perspektiften ele alır: Ya misafirperverlik, uyum, aidiyet, hoşgörü ve koşulsuz kabul gibi değerlere odaklanarak ötekinin kabul edilip onurlandırılmasını inceler (Bauer 2022, Attar 2005), ya da bireyin kendi yurdundan uzakta hissettiği yalnızlık, özlem ve sürgün gibi duygularına veya kendi toplumu içinde bile anlaşılmadığı durumlarda yaşadığı fikrî yalnızlığa vurgu yapar. Bu makale, bu tartışmaya üçüncü bir bakış açısı eklemeyi hedefleyerek farklı bir yabancılık türünü ele alır; toplumsal ve sınıfsal farklılıkları nedeniyle kendi toplumlarında ve ülkelerinde "yabancı" olarak sınıflandırılan bireylerin yalnızlığı. Burada temel tez, İslamî Arap mirasında bize ulaşan seyahat ve yabancılık anlatılarının, genellikle sosyal ve ekonomik açıdan ayrıcalıklı, deneyimlerini yazıya dökme araçlarına sahip olan ve ötekini tanımlama gücüne sahip bir seçkin sınıfın perspektifinden aktarılmış olmasıdır. Başka bir ifadeyle, seyahat edenlere ve göç edenlere genellikle dahil edilme, açıklık ve hoşgörü sunulurken, daha az şanslı olan "yabancılar" dışlanma, sürgün ve ayrımcılıkla karşı karşıya kalmıştır. Makale, bu bağlamda, toplumsal olarak "yabancı" sayılan figürlere odaklanmaktadır: Siyah tenlerinden dolayı kuzgunlara benzetilen ve "Gurabâü'l-Arab" olarak adlandırılan siyah Araplar; erken dönem yazımında, seçkin elitler tarafından "toprak" ve "özlem" gibi romantik anlamlarla ilişkilendirilen bedeviler; Hicrî üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda edebiyatçıların hakaret ve sözlerini topladığı suçlular ve mizahi tipler; ve Hicrî on birinci yüzyılda eş-Şirbînî'nin tüm olumsuzlukları yüklediği "kaba saba ve ebleh köylü" karakteri. Bu "ötekileri" inceleyerek makale, farklı ve "geri kalmış" olan ötekinin algısının yalnızca oryantalizm ve sömürgecilikten doğmadığını, aynı zamanda toplumsal ve maddi farklılıklardan kaynaklandığını göstermeyi amaçlamaktadır. Çünkü her dönemde ve her yerde "zengin" olan, kimin "ait" olduğunu ve kimin "yabancı" olduğunu belirleme ve kendisine benzemeyen veya benzeyemeyecek olanı dışlama gücüne sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Yabancılaşma, öteki, ayrıcalık/marjinalleşme, sınıfsal ve toplumsal farklılık.

The Romantic, the Obscene, and the Coarse Or Othering in Premodern Islam

The themes of *ghurbah* (strangerhood), displacement, and exile in premodern *adab* attract a great deal of attention in contemporary scholars. Some address it as a proof of openness and inclusivity of premodern Arab culture, claiming that ''the category of foreignness had an extremely low profile in the precolonial Islamic world'' (Bauer, 2022: 245), or that "aliens were highly regarded and very well received even beyond the means of their hosts" (Attar, 2005: 19). Others, address *ghurba* as an ambivalent experience entangled with feelings of yearning, nostalgia, curiosity, and desire to witness the rare (Gruendler, 2016, 1-41). The current paper aims to add more nuances to this discussion by addressing another side of *ghurba*; the *ghurba* of those who are represented and categorized as others within their own societies and homelands due to their social and ethnic circumstances. In other words, I argue that inclusion and openness was usually reserved to privileged and educated strangers to whom ghurba was a choice or an inner spiritual experience, while othering, banishment, and discrimination was directed against strangers from less fortunate backgrounds. To decentre the elite experience, this paper draws attention to traces and figures of social strangers in premodern *adab*, such as the bedouins who were romanticised and associated with yearning, the black people who were named crows for their colour and denied high positions, the beggars and criminals, who were exoticized in the Abbasid era but never accepted as equals, and finally, the peasants of the 17th century who were described and ridiculed as uncivilized animals by urban intellectuals. The goal of this paper is not to judge yesterday by today's measures and ideas, but rather to argue that *ghurba,* like any other experience, is a question of class and positionality. In other words, this paper emphasizes the difference between those who could travel and write about wonders and discoveries, and those who were depicted as ugly, different, and exotic. Ambivalence and hospitality can be more

easily extended to the former. As for the latter, they can figure as a representation of the exotic, the banished, the other.

Keywords: strangerhood, othering, exotic, privileged/marginalised, class and social difference.

الرومانسي، والماجن، والأجلف أو الآخر في الأدب العربي القديم (٣هـ/٩م-١١هـ/١٧م)

تتناول الدراسات الأكاديمية المعاصرة شخصيتي الغريب والآخر في التراث العربي من خلال منظورين اثنين؛ إمّا بالالتفات إلى من يستقبله ويكرم مقامه، ومن ثمّ التنصيص على قيم الضيافة والتآلف والانتماء والتسامح والقبول اللامشروط (باور ٢٠٢٢، عطار ٢٠٠٥)، أو بالتركيز على مشاعر الغربة التي يشعر بها الفرد بعيدًا عن موطنه (كالحنين والشوق والنفي) أو بين أهله حين لا يجد من يفهمه (العزلة الفكرية). تحاول هذه الورقة البحثية إضافة منظور ثالث إلى هذه المناقشة من خلال تناول جانب آخر من الغربة؛ أي غربة أولئك الذين يُصنّفون كآخرين غرباء داخل مجتمعاتهم وأوطانهم بسبب اختلافهم الطبقي والعرقي. إن الطرح الأساسي هنا، هو أنّ ما وصلنا من سرديات السفر والغربة في التراث العربي الإسلامي قد جاء على لسان نخبة عالمة تملك نفوذ ووسائل الكتابة عن تجربتها المحظوظة اجتماعيًا واقتصاديًا، وتملك أيضًا سلطة تقرير هوية الآخر المختلف. بعبارةٍ أخرى، إنّ الادماج والانفتاح والتسامح كانوا عادةً من نصيب أولئك الذين اختاروا السفر والهجرة، بينما كان الإقصاء والنفي والتمييز موجهًا ضد الغرباء الأقل حظًا. تلتفت هذه الورقة من ثمّ إلى الغرباء الاجتماعيين، من قبيل أغربة العرب الذين شبهوا بالغربان لسواد لونهم، والأعراب الذين اختارتهم النخبة العالمة رمزًا رومانسيًا للأرض والحنين في عصر التدوين، ثمّ المجرمين والماجنين الذين جمع الأدباء كلماتهم وشتائمهم في القرنين الثالث والرابع الهجريين، ثم أخيرًا، شخصية الفلاح الأجلف الأبله الذي ألصق به الشربيني كل العيوب الممكنة في القرن الحادي عشر الهجري. بدراسة هؤلاء "الآخرين" تحاول هذه الورقة أن تبين أن صورة الآخر المختلف (والمتخلّف) ليست وليدة الاستشراق أو الاستعمار فقط كما احتج إدوارد سعيد، بل هي وليدة الاختلافات الاجتماعية والمادية، إذ أنّ الغني في كل زمان ومكان هو من يحدد المنتمي وينفي الغريب الآخر الذي لا يشبهه ولا يمكن أن يشبهه.

الكلمات المفتاحية: الغربة، الآخر، الامتياز/التهميش، الاختلاف الطبقي والاجتماعي.

İbn Nübâte el-Mısrî'nin "el-Müfâhara beyne'seyfi ve'l-kalem"inde Hayal Unsuru

M. A. Johannes Ruhstorfer

johannes.ruhstorfer@uni-muenster.de

Modern öncesi dönemde hangi metinlerin hayali olduğunu belirlemek oldukça zordur. Avrupa Orta Çağ çalışmalarında bu karar genellikle, bir yazarın bir metni hayali olarak tasarlama niyeti ve bu dönemdeki

okuyucuların bu metni hayali olarak algılayıp algılamadığı üzerine temellendirilmiştir. Ancak, yazarın niyetini ya da okuyucunun metni nasıl okuduğunu belirten kanıtlara nadiren rastlanır. Bu nedenle, İbn Nübâte el-Mısrî'nin *"Kılıç ile Kalemin Münazarası"* eseri bizim için büyük önem taşır. Bu metinde, İbn Nübâte'nin bu metni hayali olarak tasarladığına işaret eden kanıtlar bulunmaktadır ve metni okuyan herkes onun hayali niteliğini fark edebilir. (İbn Nübâte, Herdt (ed.). *Min Tarassul Ibn Nubāta, s. 318-340*).

Bu münazaranın analizine geçmeden önce, sunum, Arapça çalışmalarındaki araştırma durumunu ve bugüne kadar ortaya çıkarılmış olan hayal unsuru ile ilgili kavramları ve imgeleri ele alarak başlayacaktır.

Sunum, *"el-Müfâhara beyne's-seyfi ve'l-kalem"* eserinde bulunan hayali unsurların tasvirini analiz edecektir. Bu analizde, anlatı biliminden teori ve yaklaşımlar kullanılacaktır. Örneğin, hayal unsurlarını betimlemek için hayal unsurlarının özellikleri (Cohn 1990, 1999) veya metahayal unsurları (Schmid 2008) gibi kavramlar tartışılacaktır. Ayrıca, bu sonuçlar çağdaş araştırmaların farklı temaları, özellikle "Metin ve İsnad Yapısı" (Toral-Niehoff 2015) bağlamında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Arap dili edebiyatı tartışmaları, kurgu, mufâhara/münâzara, İbn Nübâte.

Fictionality in Ibn Nubāta's mufāḫara bayna as-sayf wa-l-qalam

It is rather difficult to identify fiction in premodern texts. It is a common assumption that it can only be asserted that a text is fictional if it is certain that its author wrote it as such, and its contemporary audience understood and agreed (p. e., Glauch 2015). There are not many texts that meet these requirements and thus could be sued to understand Arabic premodern fictionality.

One of them is the *Literary debate between sword and pen* (*Al-mufāḫara bayna as-sayf wa-l-qalam*) by Ibn Nubāta (1287-1366) (Ibn Nubāta, Herdt (ed.). *Min tarassul Ibn Nubāta* p. 318-340). This contribution will analyze the underlying conceptualizations of fiction. This will complement the topics so far discussed in scholarship, like the *matn-isnād* structure (see p. e. Toral-Niehoff 2015) and the rhetorical device of *taḫyīl* (see Van Gelder and Hammond 2008).

Since Ibn Nubāta's Literary debate refers to itself as being fictional, it can be analyzed with narratological methods. Aspects other signposts of fictionality (for example Cohn 1990, 1999) like the relationship between author and narrator, focalization (Genette 1972) and metafiction (see among others Schmid [2]2008) will be as interesting as paratextual markers like the title and genre. The current debate on narratology will be considered in the analysis.

In the concluding outlook, I will ask the question how the conceptualizations of fiction changed from Aristotle and Plato to pre-Mamluk thinkers and to the $8^{th}/14^{th}$ century. The commentaries by Ibn Sīnā and Ibn Rušd accepted some ideas by Aristotle and Plato and changed others. There is already some research on this reception process (Harb 2024, Keegan). In a third step, the development to Ibn Nubāta's *Literary debate* will be formulated.

Keywords: Arabic Literary Debates, Fiction, mufākhara/munāẓara, Ibn Nubāta

الخيالية في "المفاخرة بين السيف والقلم" لابن نباتة المصري

يصعب القرار على أن أي نصوص هي حيالية خلال الفترة ما قبل الحداثة. أصبحت من العادة في علم القرون الوصطى في أوروبا أن يؤسس هذا القرار على إرادة كاتب أي نص بأن يكون خيالية وبأن يتقف معه القراة في هذا الفترة. ولكن نادرًا ما نجد أدل تشير إلى إرادة الكاتب أو طريقة قراءة القراة. لذلك يهمنا "المفاخرة بين السيف والقلم" لابن نباتة المصري. هنا نجد أدلة تشير إلى أن أراد ابن نباتة أن يكون هذا النص خيالي ويلاحظ كل من يقرأ النص خياليته.(.Ibn Nubāta, Herdt (ed.)

(Min tarassul Ibn Nubāta p. 318-340) قبل تحليل هذه المفاخرة ستبدأ المحاضرة بصلاحة حالة البحث في الدراسات العربية وخاصةً الكلمات والتصاوير للخيالية التي انكشفت إلى حد الآن.

ستحلل المحاضرة تصوير الخيالية الموجود في "المفاخرة بين السيف والقلم". يساهم في وصف الخيالية نظريات من علم السرد على سبيل المثال معالم الخيالية (Cohn 1999 ١٩٩٠,) أو ما وراء الخيالية (Schmid 2008). علاوة على ذلك ستناقش النتائج وراء خلفية مواضيع مختلفة من البحث المعاصر منها "بنية المتن والإسناد" (Toral-Niehoff 2015).

الكلمات المفتاحية: المناظرات الأدبية العربية، الخيال، المفاخرة/المناظرة، ابن نباتة

Ebu's-Safâ Aybeg b. 'Abdillâh es-Safedî'nin Ziyâüddîn İbnü'l-Esîr'e Belâgat Konusunda Karşı Çıktığı Bazı Hususlar

Doç. Dr. Zafer AKYÜZ

zafer.akyuz@erzincan.edu.tr ORCID: 0000-0002-7336-1996

Ebu's-Safâ Aybeg b. Abdillah es-Safedî, 696/1296 yılında Filistin'in safed şehrinde dünyaya gelmiş ve 764/1363'te Dımaşk'ta vefat etmiştir. Babasının Türk asıllı İzzeddin Aybeg'in Bahrî Memlük emirlerinden olması hasebiyle varlıklı bir ailede ve çevrede yetişmiştir. Küçük yaşta hafız olan es-Safedî, Takıyyüddin İbn Teymiyye, İbn Fazlullah el-'Omerî, Halil b. Keykeldî, Takıyyüddin es-Sübkî, Ali b. Muhammed el-Bendenîcî, İbn Kesîr, Bedreddin İbn Cemâ'a, Şemseddin İbn Abdülhâdî, Hatîb el-Kazvînî ve Zehebî'nin de aralarında bulunduğu devrinin önde gelen âlimlerinden çeşitli ilimleri tahsil etmiştir. Yaşadığı döneme kıyasla çok iyi bir tahsil görmüş olan es-Safedî'nin Dımaşk'ta el-Medresetü't-Takaviyye'de vermiş olduğu derslere öğrencilerinin yanı sıra İbn Kesîr ve Zehebî'nin de aralarında bulunduğu bazı hocaları da katılmış ve onun ilminden, hafıza ve zekâsından övgüyle bahsetmişlerdir.

es-Safedî, başta tarih, dil, edebiyat ve şiir olmak üzere neredeyse her alanda kalem oynatmıştır. Bilhassa tarih, edebiyat ve şiir alanına yoğunlaşmış ve çok sayıda eser yazmıştır. Yazdığı eserlerin sayısının beş yüz ile altı yüz arasında olduğuna dair farklı rivayetler bulunmaktadır. Özellikle Ziyâüddîn İbnü'l-Esîr'in kaleme aldığı el-Meselü's-sâir adlı eserini eleştiren Nusretü's-sâir 'ale'l-meseli's-sâir isimli eseri meşhur eserleri arasında yer almaktadır. O, bu eserinde İbnü'l-Esîr'in görüşlerine karşı çıktığı konuları ele almıştır. Bu araştırmada es-Safedî'nin belâgat alanında İbnü'l-Esîr'e karşı çıktığı bazı durumlar incelenmiştir. Bu konular araştırma, tahlil ve analiz yöntemleriyle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgati, es-Safedî, Ziyâüddîn İbnü'l-Esîr, Karşı Çıkmak, Husus.

Some Issues of Disagreement between Abu's-Safā' Aybeg b. 'Abdillāh al-Safadī and Ziyā al-Dīn Ibn al-Asīr on the Subject of Rhetoric

Abu al-Safāʾ Aybeg b. ʿAbdillāh al-Safadī was born in 696/1296 in Safed, Palestine, and died in 764/1363 in Damascus. He grew up in a wealthy family and environment, as his father, Izz ad-Din Aybeg, of Turkish descent, was one of the Bahraini Mamluk emirs. Al-Safadī became a hafiz at a young age and studied various sciences from the leading scholars of his time, including Taqiyy al-Dīn Ibn Taymiyya, Ibn Fazlūlāh al-ʿOmarī, Khalil b. Keykeldī, Taqiyy al-Dīn al-Subkī, ʿAli b. Muhammad al-Bendenījī, Ibn Kathīr, Bedr al-Dīn Ibn Jamā'a, Shams al-Dīn Ibn ʿAbd al-Hādī, al-Khatīb al-Qazwīnī and al-Zahebī. In addition to his students, some of his teachers, including Ibn Kathīr and al-Zahebī, attended his lectures at al-Madrasaat al-Taqawiyya in Damascus and praised his knowledge, memory and intelligence.

al-Safadī wrote in almost every field, especially history, language, literature and poetry. He especially focused on history, literature and poetry and wrote a large number of works. There are different narrations that

the number of his works is between five hundred and six hundred. Among his famous works is Nusrat al-sāir 'ala al-masal al-sāir, which criticizes Ziyā al-Dīn Ibn al-Asīr's al-Mal al-sāir. In this work, he dealt with the issues that Ibn al-Asīr opposed his views. In this study, some of the cases in which al-Safadī opposed Ibn al-Asīr in the field of rhetoric are analyzed. These issues have been tried to be revealed through research, analysis and analysis methods.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, al-Safadī, Ziyā al-Dīn Ibn al-Asīr, Disagreements, Issues.

بعض المسائل البلاغية التي اعترض فيها أبو الصفاء أيبك بن عبد الله الصفدي على ضياء الدين ابن الأثير

وُلِد أبو الصفاء أيبك بن عبد الله الصفدي عام ٦٩٦هـ/١٢٩٦م في مدينة صفد بفلسطين، وتُوُفِّي عام ٧٦٤هـ/١٣٦٣م في دمشق. نشأ في أسرةٍ غنيةٍ بسبب كون والده عز الدين أيبك أحد أمراء المماليك البحرية من أصول تركية. أتم الصفدي حفظ القرآن الكريم في سن مبكرة، وتلقى العلوم المختلفة على يد أبرز علماء عصره، كتقي الدين ابن تيمية، وابن فضل الله العمري، وخليل بن كيكَلدِي، وتقي الدين السبكي، وعلي بن محمد البندنيجي، وابن كثير، وبدر الدين ابن جماعة، وشمس الدين ابن عبد الهادي، والخطيب القزويني، والذهبي. تلقى الصفدي تعليماً متميزاً في عصره، وقد حضر دروسه في المدرسة التقَوية بدمشق طلابه، وبعض أساتذته، كابن كثير والذهبي، وأشادا بعلمه وذاكرته وذكائه.

كتب الصفدي في علوم كثيرة، واشتهر بمؤلفاته فيها، وعلى رأسها: التاريخ، واللغة، والأدب، والشعر، ويُقدّر عدد مؤلفاته بين خمسمائة إلى ستمائة كتاب. ويُعتبَر كتابه نصرة الثائر على المثل السائر من أشهر مؤلفاته، حيث انتقد فيه كتاب المثل السائر لضياء الدين ابن الأثير واعترض على بعض آرائه. يتناول هذا البحث بعض المسائل التي خالف فيها الصفدي ابنَ الأثير في مسائل البلاغة، مستخدماً منهج البحث والتحليل في محاولة الكشف عن هذه المسائل، وتوضيح مواطن الاعتراض فيها.

الكلمات المفتاحية: اللغة العربية والبلاغة، الصفدي، ضياء الدين ابن الأثير، الاعتراض، مسائل

Ebû Hayyân'a Yöneltilen Belâgat Eleştirileri: Tarihsel ve Metodolojik Bir İnceleme

Arş. Gör. Dr. Abdullah Karaca[1]

akaraca@selcuk.edu.tr ORCID: 0000-0001-6755-257X

Ebû Hayyân'ın *el-Baḥru'l-muḥīṭ*'i hakkında Arap dili tarihi açısından dikkat çekici hususlardan biri, müellife belâgat çerçevesinde yöneltilen eleştirilerdir. Ebû Hayyân başta kendi öğrencileri olmak üzere gerek klasik gerek çağdaş dönemde belâgat açısından eleştirilmiştir. Şu açılardan eleştiriye muhatap olmuştur: Belâgat ilmini bilmeme, edebî zevkten yoksunluk, beyan ulemasına muhalefet etme, belâgat terimlerine vakıf olmama, belâgi

1 Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

meseleleri nahiv meseleleriyle karıştırma, Zemahşerî'nin seviyesine erişememe, gramer ve lugat ilimlerini belâgata önceleme ve zâhirî bakış açısının etkisinde kalma. *el-Baḥru'l-muḥīṭ* incelendiğinde Ebû Hayyân'ın bazen belâgat inceliklerini önemsemediği, reddettiği, gözden kaçırdığı veya meselelere gramer merkezinde yaklaştığı dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bir kısmı duygusal tepkiler içerse de söz konusu eleştirilerin haklılık payı bulunmaktadır. Ebû Hayyân belâgatta diğer dil ilimlerindeki birikimi ölçüsünde ve Zemahşerî kadar yetkin görülmemiştir. Bunda müellifin asıl uzmanlık alanının nahiv oluşu ve zâhire önem verişi etkin olmalıdır. Kanaatimizce bu konuda önemli bir diğer etken, Ebû Hayyân'ın Meşârika belâgat ekolünü tam olarak tanımamasıdır. Fesahat-belâgat terimlerini birbirinden ayırmaması, Sekkâkî'yle birlikte yerleşen "me'ânî-beyân-bedi'" şeklindeki üçlü ayrımı kullanmaması ve belâgatta sözdizimi/nazm teorisinin (bir diğer ifadeyle me'ânî ilminin) merkezi konumunu benimsememesi, Meşârika ekolünü tam olarak tanımadığını göstermektedir. Ebû Hayyân'ın belâgat ilmindeki konumu Arap dili tarihi açısından şu hususun yansımalarından biri olarak da okunabilir: Meşârika belâgat ekolü sekizinci asrın ortalarına kadar Mısır'da tam olarak yaygınlık kazanmamıştır.

Anahtar kelimeler: Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-muḥīṭ*, Belâgat, Mısır, Meşârika ekolü.

Critiques of Abū Ḥayyān's Rhetoric: A Historical and Methodological Analysis

One of the notable aspects regarding Abū Ḥayyān's *al-Baḥr al-Muḥīṭ* in terms of the history of the Arabic language is the critique directed at him within the framework of rhetoric. Abū Ḥayyān faced criticism from both classical and contemporary scholars, primarily including his students, in terms of rhetoric. He was criticized for the following reasons: lacking knowledge of rhetoric, a deficiency in literary taste, opposing classical rhetoric scholars, a lack of familiarity with rhetorical terminology, confusing rhetorical issues with grammar, failing to reach the level of al-Zamakhsharī, prioritizing grammar and lexicon over rhetoric, and being influenced by a literal perspective. While some critiques may contain emotional biases, they do hold a degree of validity. Abū Ḥayyān was not considered as proficient in rhetoric as he was in other linguistic sciences or as skilled as al-Zamakhsharī. This could be due to his primary expertise being in syntax and his inclination toward a literalist approach. We believe that another significant factor here is Abū Ḥayyān's lack of full acquaintance with the Mashāriqa school of rhetoric. His failure to distinguish between the terms *faṣāḥa* and *balāgha*, his lack of use of the "maʿānī-bayān-badīʿ" tripartite classification established with al-Sakkākī, and his reluctance to accept syntax/nazm theory (or in other words, the centrality of *maʿānī* in rhetoric) demonstrate his unfamiliarity with the Mashāriqa school. Abū Ḥayyān's position in the field of rhetoric can also be seen as a reflection of the following historical fact about Arabic linguistics: the Mashāriqa school of rhetoric had not yet become widely established in Egypt by the mid-8th century.

Keywords: Abū Ḥayyān, *al-Baḥr al-Muḥīṭ*, rhetoric, Egypt, Mashāriqa school.

الانتقادات البلاغية الموجهة لأبي حيان: دراسة تاريخية ومنهجية

من الجوانب المثيرة للاهتمام في تاريخ اللغة العربية فيما يخص *كتاب البحر المحيط* لأبي حيان هي الانتقادات الموجهة للمؤلف في إطار البلاغة. فقد وُجّهت لأبي حيان انتقادات بلاغية من قِبل طلبته بشكل خاص، وفي الفترتين الكلاسيكية والمعاصرة. تمثلت هذه الانتقادات في: عدم معرفته بعلم البلاغة، افتقاره للذوق الأدبي، مخالفته لعلماء البيان، عدم إلمامه بمصطلحات البلاغة، خلطه بين المسائل البلاغية والنحوية، عدم بلوغه مستوى الزمخشري، تقديمه للعلوم النحوية واللغوية على البلاغة، وتأثره بالنظرة الظاهرية. من خلال دراسة *كتاب البحر المحيط*، يلاحظ أن أبا حيان أحياناً قد لا يولي اهتماماً لدقائق

البلاغة، أو يتجاهلها، أو يقترب من المسائل من منظور نحوي. ولذلك، فإن هذه الانتقادات - بالرغم من احتواء بعضها على ردود فعل عاطفية - تحمل قدراً من الصحة. لم يُعتبر أبو حيان بنفس كفاءة الزمخشري في البلاغة، إذ كان تخصصه الأساسي في النحو، وكان مهتماً بالنظرة الظاهرية. نعتقد أن هناك عاملاً مهماً آخر في هذا السياق، وهو أن أبا حيان لم يكن على دراية تامة بمدرسة المشارقة في البلاغة. حيث لم يميز بين مصطلحي الفصاحة والبلاغة، ولم يستخدم التقسيم الثلاثي الذي أرساه السكاكي والمتمثل في "المعاني، البيان، البديع"، ولم يعتمد نظرية النظم (أي علم المعاني) كمركز في البلاغة، مما يشير إلى عدم إلمامه الكامل بمدرسة المشارقة. ويمكن قراءة مكانة أبي حيان في علم البلاغة على أنها انعكاس لهذه الحقيقة التاريخية في اللغة العربية: أن مدرسة المشارقة في البلاغة لم تصبح شائعة تماماً في مصر حتى منتصف القرن الثامن.

الكلمات المفتاحية :أبو حيان، البحر المحيط، البلاغة، مصر، مدرسة المشارقة.

Nazm Düşüncesi Bağlamında 14. Yüzyıl Belâgat Eserlerinde Bedîʿ İlminin Tanımı ve Konumu

Arş. Gör. Tuncay Azar[1]

tuncay_azar@hotmail.com ORCID: 0000-0001-5603-7978

Abdulkâhi Cürcânî (ö. 471/1078-79), Kuran-ı Kerim'in mucizevi niteliğini açıklamanın yanı sıra, edebî metinlerdeki estetik anlayışın temelini, nahvî anlamların yerli yerinde kullanılmasında görmüş ve bu yaklaşımını 'nazm' terimiyle teorik hale getirmiştir. Bu düşünceye göre, meânî ilmi temel bir konumda yer alırken, beyan ilmi bu temel üzerine inşa edilen ikinci bir düzeyde bulunmaktadır. Bedî' sanatları ise daha arka planda değerlendirilmiştir. Daha sonraki dönemlerde Sekkâkî (ö. 626/1229) ve şarihleri, bu düşünceyi esas alarak daha tutarlı bir teorik çerçeve içinde bilimsel bir yaklaşımla ele almışlardır. Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) "Bu ilmi Cürcânî tesis etti. Zemahşeri geliştirdi (tekmil) ve Sekkâkî sistemleştirerek (tertip) zengileştirdi (tezyin)."[2] ifadesi yukarıdaki anlatının özlü bir özetidir.

Cürcânî'nin nazm düşüncesinde bedî' sanatlarına i'caz kriteri olarak yer verilmemesi, bu anlayışın devamı niteliğindeki belâgat eserlerinde sürdürülmüş ve bedî' sanatları, arazî bir güzellik olarak değerlendirip 'tetimme' konumunda ele alınmıştır. Bu eserlerde bedî' ilmi, meânî ve beyan ilimlerine bağlı bir disiplin olarak konumlandırılmıştır. Ancak, belâgat eserlerinde bedî' ilminin tanımları ve belâgat ya da fesâhatle ilişkisi konusunda çeşitli görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bu çalışma, Sekkâkî'nin eserini referans alarak 14. Yüzyıl belâgat eserlerinde bedî' ilminin farklı tanımlarını ve konumunu incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda Kutbüddîn Şîrâzî (ö. 710/1311), Halhâlî (ö. 745/1344), Sadru'ş-Şerîa (ö. 747/1346), Zevzenî (ö. 792/1390), Nasıruddîn Tirmîzî (ö. 719/1319'dan sonra), Nureddin Şîrâzî (ö.759/1358'den sonra), Kâşî (ö. 745/1344'ten sonra), Bâbertî (öl. 786/1384), Teftâzânî ve Seyyid Şerîf'in (ö. 816/1413) görüşlerine yer verilecektir. Çalışma, bedî' ilminin konumlandırılması üzerinden nazm teorisinin teorik bir çerçevede nasıl alımlandığını incelemeyi; ayrıca Sekkâkî ile Kazvînî (ö. 739/1338) arasında tartışma konusu olan belâgatte fesahatin şart olup olmadığı meselesine katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bedî', Nazım, Belagat, Fesâhat, Ma'nâ, Beyân

1 Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

2 Sa'düddîn Mes'ûd et-Teftazani, *Şerh-u Miftâhi'l-'Ulûm*, thk. Accâc Avde (Dımeşk: Dâru't-Takvâ, 2022), 2/158.

In the Context of Nazm Theory, the Definition of Badî' Science And Its Place in the Works of Eloquence in The Fourteenth Century

Abd al-Qâhir al-Jurjânî, in addition to explaining the miracle of the Holy Qur'an, saw the basis of aesthetic understanding in literary texts in the appropriate use of grammatical meanings and theorized this approach through the term nazm. According to this view, ma'ânî occupies a fundamental place, while beyân lies at a second level built on this foundation. Badî' arts were evaluated more in the background. In later periods, al-Sakkâkî and his commentators adopted this view and discussed it in a scientific manner within a more coherent theoretical framework. Al-Taftazani's statement, "This science was founded by al-Jurjani, completed by al-Zamakhshari, and arranged by al-Sakkâkî, and even decorated it." is a brief summary of this introduction.

The exclusion of the arts of badî' as a criterion for the miracle in al-Jurjânî's system of nazm continued in subsequent eloquence (belâga) works. The arts of badî' were considered an separable beauty (husn 'aradî) and placed in a supplementary rank. In these works, the science of Badî' was developed as a system linked to the sciences of ma'ânî and beyân. However, there are differences of opinion about the definition of Badî' science and its relationship to fesâhat (clarity of speech) or eloquence in these works. This research, based on Al-Sakkâkî's book, aims to study the various definitions of Badî' science and its place in the works of eloquence in the fourteenth century. In this context, the opinions of Qutb al-Din al-Shirazi, al-Khalkhali, Sadr al-Sharia, al-Zawzani, Nasir al-Din al-Tirmidhi, Nour al-Din al-Shirazi, al-Kashi, al-Babarti, al-Taftazani, and al-Sayyid al-Sharif will be addressed. The research aims to study how to understand nazm theory in a theoretical framework by determining the status of Badî' science, and contributing to the issue of the necessity of fesâhat in eloquence, which is the subject of controversy between al-Sakkâkî and Al-Qazwini.

Keywords: Badî', Nazm, Eloquence, Fesâhat, Ma'ânî, Beyân

في سياق نظرية النظم، تعريف علم البديع وموقعه في مؤلفات البلاغة في القرن الرابع عشر

عبد القاهرالجرجاني، بالإضافة إلى شرح معجزة القرآن الكريم، رأى أساس الفهم الجمالي في النصوص الأدبية في الاستخدام المناسب للمعاني النحوية وقام بتنظير هذا النهج من خلال مصطلح النظم. وفقا لهذا الرأي، يحتل علم المعاني مكانة أساسية، بينما يقع علم البيان في مستوى ثانٍ مبني على هذا الأساس. تم تقييم فنون البديع بشكل أقل أهمية في الخلفية. وفي الفترات اللاحقة، اعتمد السكاكي وشراحهه هذا الرأي، وناقشوه بطريقة علمية ضمن إطار نظري أكثر تماسكًا. يُعدّ قول التفتازاني ''إن هذا العلم أسسه الجرجاني وأكمله الزمخشري ورتبه السكاكي بل زينه.'' ملخصًا مختصرًا لهذا التقديم.

عدم إدراج فنون البديع كمعيار للإعجاز في نظرية النظم لدى الجرجاني، تم استمراره في مؤلفات البلاغة التي جاءت بعده، حيث تم اعتبار فنون البديع حسنا عرضيا وموقعا في مرتبة التتميم. في هذه المؤلفات، تم وضع علم البديع كنظام مرتبط بعلمي المعاني والبيان. ومع ذلك، توجد اختلافات في الآراء حول تعريف علم البديع وعلاقته بالبلاغة أو الفصاحة في هذه المؤلفات. يهدف هذا البحث، بالاستناد إلى مؤلف السكاكي، إلى دراسة التعريفات المختلفة لعلم البديع وموقعه في مؤلفات البلاغة في القرن الرابع عشر.

وفي هذا السياق سيتم تناول آراء قطب الدين الشيرازي، والخلخالي، وصدرالشريعة، والزوزني، وناصرالدين الترميذي، ونورالدين الشيرازي، والكاشي، والبابرتي، والتفتازاني، والسيّد الشريف. يهدف البحث إلى دراسة كيفية فهم نظرية النظم في إطار نظري من خلال تحديد مكانة علم البديع، والإسهام في قضية ضرورة الفصاحة في البلاغة، وهي محل جدل بين السكاكي والقزويني.

الكلمات المفتاحية: البديع، النظم، البلاغة، الفصاحة، المعنى، البيان

Sadrüşşerîa es-Sânî (ö. 747/1346) Tarafından Belâgate Dair Kaleme Alınan Muhtasar Bir Eser: el-Vişâh

Öğr. Gör. Dr. Ahmet Aydın[1]

ahmedaydin@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0002-4584-6208

Sadrüşşerîa es-Sânî, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-i῾câz* isimli eseri ile Sirâceddîn es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserlerini esas alarak muhtasar bir belâgat eseri kaleme almıştır. Sadrüşşerîa bu iki eseri birleştirirken özellikle *Miftâhu'l-ulûm*'da geçen belâgata dair kaideleri açıklamayı, onun tasnifinde kapalı kalan kısımları açığa kavuşturmayı hedeflemiştir. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzına yönelik delilleri açığa çıkarmayı ve belâgat alanında yazılmış diğer eserlerde temas edilmeyen bazı meseleleri ve ince bir takım nükteleri de eserine almayı amaçlamıştır.

Her ne kadar bu iki eseri esas alarak el-Vişâh'ı kaleme aldığını söylese de Sadrüşşerîa'nın kendisinden önceki belâgat birikimini süzgeçten geçirerek özgün bir eser ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Başta Abdülkâhir el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078-79) *Esrâru'l-belâğa* ve *Delâilü'l-i'câz* isimli eserleri olmak üzere, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı, Reşîdüddîn Vatvât'ın (ö. 573/1177) *Hadâiku's-sihr*'i, Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) *el-Îzâh fî şerh-i Makāmâti'l-Harîrî*'si, Ziyâeddîn İbnü'l-Esîr'in (ö. 637/1239) *el-Meselü's-sâir*'i, Bedreddîn İbn Mâlik'in (ö. 686/1287) *el-Misbâh*'ı gibi pek çok eserden doğrudan istifade etmiştir. Bunların dışında Nâsıhuddîn er-Recânî (ö. 460/1068) ve Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292) gibi şairlerin şiirleriyle de istişhâdda bulunmuş, felsefe ve mantık kitaplarını da eserinde kaynak olarak kullanmıştır. Kaynak olarak kullandığı bu eserlerde yer alan görüşleri olduğu gibi nakletmemiş, yeri geldiğinde bu görüşlere itiraz edip kendi tercihlerini de eserine yansıtmıştır.

Bu bildiride öncelikle *el-Vişâh* ana hatlarıyla tanıtılacak daha sonra onun özgün yönlerinin neler olduğu, belâgat literatürüne nasıl bir katkıda bulunduğu ve ondan kısa bir süre önce (14 Safer 700'de) kaleme alınan Hatîb el-Kazvînî'nin (666-739/1268-1338) *Telhîsu'l-Miftâh*'ı kadar neden şöhret bulamadığı sorularının cevabı aranmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Belâgat, es-Sekkâkî, Miftâhu'l-'ulûm, Fahreddin Râzî, Nihâyetü'l-'icâz, Sadrüşşerîa, el-Vişâh

A Concise Work on Rhetoric by Sadr al-Sharīa al-Sānī (d. 747/1346): al-Wishāh

Sadr al-Sharī'a al-Sānī wrote a brief work of rhetoric based on Fakhr al-Dīn al-Rāzī's (d. 606/1210) Nihāyat al-ījāz fī dirāyat al-i῾jāz and Sirāj al-Dīn al-Sakkāqī's (d. 626/1229) Miftāḥ al-῾ulūm. While combining these two works, Sadr al-Sharīa especially aimed to explain the principles of rhetoric mentioned in Miftāḥ al-῾ulūm and to clarify the parts that remained obscure in his classification. He also aimed to reveal the proofs for the i'jāz of the Qur'ān and to include some issues and subtle nuances that were not touched upon in other works written in the field of rhetoric.

1 İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı

Although he says that he wrote al-Wishāh based on these two works, it is understood that Sadr al-Sharīʿa created an original work by filtering the rhetorical literature. He directly benefited from many works of rhetoric. Especially the works of ʿAbd al-Qāhir al-Jurjānī (d. 471/1078-79): Esrāru al-balāga and Delāil al-iʿjāz, Zamakhsharī's (d. 538/1144) al-Kashshāf, Rashīd al-Dīn Wātwāt's (d. 573/1177) Hadāʾik al-sihr, al-Mutarrīzī's (d. 610/1213) al-Îzāḥ fī sharh al-Maqāmāti al-Kharīrī, Ziyāeddīn Ibn al-Asīr's (d. 637/1239) al-Masāl as-sāir, and Badreddīn Ibn Mālik's (d. 686/1287) al-Misbāḥ. In addition to these, he also used the poetry of poets such as Naṣihuddīn al-Rajānī (d. 460/1068) and Saʿdī al-Shīrāzī (d. 691/1292), and he used books of philosophy and logic as sources in his work. He did not just quote the opinions in these works as they were, but also objected to them when necessary and reflected his own preferences in his work.

In this paper, al-Wishāh will first be introduced in outline, and then it will be tried to answer the question of what its unique aspects are, how it contributed to the literature of eloquence, and why it did not find as much fame as Khatīb al-Qazwīnī's (666-739/1268-1338) Talhīṣ al-Miftāḥ, which was written shortly before it (on 14 Safar 700).

Key Words: Rhetoric, al-Sakkākī, *Miftāḥ al-ulūm*, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, *Nihāyat al-ījāz*, Ṣadr al-Shari'ah, *al-Wishāḥ*.

كتاب "الوشاح" لصدر الشريعة الثاني (ت ٧٤٧هـ/١٣٤٦م) في علم البلاغة

صدر الشريعة الثاني ألّف كتابًا مختصرًا في علم البلاغة سَمَّاهُ بـ«الوِشَاح»، مستندًا في تأليفه إلى كتاب «نهاية الإيجاز» لفخر الدين الرازي (ت ٦٠٦هـ/١٢١٠م) و«مفتاح العلوم» لسراج الدين السكاكي (ت ٦٢٦هـ/١٢٢٩م). يهدف الكتاب إلى شرح القواعد البلاغية الواردة في مفتاح العلوم، وتوضيح ما غمض منها، مع الكشف عن دلائل إعجاز القرآن الكريم. كما ضمّن فيه مسائل ونكتًا دقيقة لم تُبحث في المؤلفات السابقة.

ورغم أنه استند إلى أعمال الرازي والسكاكي، إلا أن صدر الشريعة قام بمراجعة شاملة للمؤلفات البلاغية التي سبقته، واستوعب ما فيها من مسائل، فأنتج كتابًا يتميز بالعمق والابتكار. كما استفاد مباشرة من أعمال بارزة، من بينها:

«أسرار البلاغة» و«دلائل الإعجاز» لعبد القاهر الجرجاني (ت ٤٧١هـ/١٠٧٨م).

«الكشاف» للزمخشري (ت ٥٣٨هـ/١١٤٤م).

«حدائق السحر» لرشيد الدين الوطواط (ت ٥٧٣هـ/١١٧٧م).

«الإيضاح» في شرح مقامات الحريري للمطرزي (ت ٦١٠هـ/١٢١٣م).

«المثل السائر» لابن الأثير (ت ٦٣٧هـ/١٢٣٩م).

«المصباح» لبدر الدين بن مالك (ت ٦٨٦هـ/١٢٨٧م).

إضافةً إلى هذه المصادر، اقتبس من أشعار ناصح الدين الرجاني (ت ٤٦٠هـ/١٠٦٨م) وسعدي الشيرازي (ت ٦٩١هـ/١٢٩٢م)، واستفاد من كتب الفلسفة والمنطق. ومع ذلك، لم يكتفِ بنقل الآراء كما وردت، بل ناقشها وأبدى اعتراضاته عند الحاجة، مرجحًا بين مختلف الآراء.

يسعى هذا البحث إلى تقديم تعريف موجز بكتاب «الوشاح»، مع تسليط الضوء على أبرز جوانب تميزه، ودوره في علم البلاغة، وتحليل أسباب عدم نيله الشهرة التي حققها كتاب «تلخيص

المفتاح» للخطيب القزويني (٦٦٦-٧٣٩هـ/١٢٦٨-١٣٣٨م)، الذي أُلِّف قبل «الوشاح» بفترة وجيزة (١٤ صفر ٧٠٠هـ).

الكلمات الرئيسية: البلاغة، السكاكي، مفتاح العلوم، فخر الدين الرازي، نهاية الإيجاز، صدر الشريعة، الوشاح

İbn Nübâte el- Mısrî, Osmanlı şairi Ahmed Paşa üzerindeki etkisi

Doç. Dr. Emad Abdelbaky Abdlebaky ALY *
emadaly@kmu.edu.tr ORCID: 0000-0001-8163-9225

Dr. Öğr. Üyesi Nasüreldin MAZHARİ**
nmazhari@kmu.edu.tr ORCID: 0000-0002-9914-7752

İbn Nübâte el-Mısrî (ö. 768/1366), Hicrî 8. yüzyılın önde gelen şairlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Adı geçen şair şiirlerindeki etkileyici üslubu ve belagat sanatını yaratıcı bir şekilde kullanmasıyla tanınmaktadır. Bu araştırma, İbn Nübâte'nin Osmanlı edebiyatı üzerindeki etkisini, özellikle Osmanlı şairi olan Ahmed Paşa (ö.909/1496) üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Ahmed Paşa'nın, özellikle medih ve hiciv alanlarında İbn Nübâte'nin üslubundan büyük ölçüde etkilendiği bilinmektedir. Bu araştırma, İbn Nübâte'nin Osmanlı şairi Ahmed Paşa üzerindeki etkisini, bazı şiir beyitlerinin karşılaştırmalı bir çalışmasıyla ele alınmaktadır. İbn Nübâte'nin Ahmed Paşa üzerindeki sanatsal, konu ve dil açısından etkisini anlamak için bu beyitlerin analizine odaklanmaktadır. Araştırma, klasik Arap edebiyatının Osmanlı edebiyatı üzerindeki derin etkisini vurgulayarak, Ahmed Paşa'nın İbn Nübâte'den nasıl etkilendiğini, böylece belagat ve üslubu açısından onu örnek aldığını açıklamaktadır. Araştırma, tanımlayıcı-analitik bir yönteme dayanmaktadır; her iki şairin seçilmiş bir dizi şiir beytinin analizi yapılarak, belagat, işleyişler, tarzlar, konular ve şiirsel imgelerin kullanımına odaklanmaktadır. Beyitlerin karşılaştırılması, mezkur amacı ortaya koymak için ele alınmaktadır. Araştırma, Ahmed Paşa'nın İbn Nübâte'nin kullandığı teşbihleri ve mecazları benzer şekilde kullandığını göstermektedir. Bu etkilenme aslında onun şiirine güzellik ve derinlik kazandırmaktadır. İki şairin medih, hiciv, aşk ve tabiat gibi ortak konuları ele aldıklarını da görmekteyiz. Ahmed Paşa'nın şiirinde, çevresinden ve doğadan ilham aldığı, şiirsel imgelerin belirgin bir şekilde kullanılması, İbn Nübâte'ın şiirinde de bu benzerlik ve etkileşim gözlemlenmektedir.

Anahtar kelimeler: Arap şiiri, Osmanlı şiiri, edebi etki, kültürel etkileşim, edebi analiz, divan şiiri

The influence of Ibn Nubata's poetry on the Ottoman poet Ahmed Pasha

Ibn Nubata al-Misri (686-768 AH / 1287-1366 AD) is considered one of the most prominent poets of the eighth century AH. He was famous for his eloquent style and innovative use of rhetorical techniques in his poems. This research aims to study the influence of Ibn Nabata on Ottoman literature, focusing on the Ottoman poet Ahmed Pasha (1426-1496 AD), who is known for his strong influence from Ibn Nabata's style in the fields of praise and satire. This research explores the influence of the Arab poet Ibn Nabata on the Ottoman poet Ahmed Pasha through a comparative study of some poetic verses, as it analyzes these verses to understand how Ibn Nabata's poetry influenced Ahmed Pasha from an artistic, thematic, and linguistic perspective. The research highlights the profound impact of classical Arabic poetry on Ottoman literature, explaining how Ahmed Pasha drew inspiration from Ibn Nabata's rhetorical and thematic styles. The research relies on a descriptive and analytical approach; a selection of verses by both poets is analyzed, focusing on rhetorical style, themes, and use of poetic imagery. The verses are compared to highlight similarities and differences, and how Ibn Nabata

* Doç. Dr. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Mütercim Tercümanlık Bölümü, Mütercim Tercümanlık Arapça A.B.D.

** Dr. Öğr. Üyesi. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.

influenced Ahmed Pasha. The research shows that Ahmed Pasha used beautiful similes and metaphors similar to those used by Ibn Nabata, which added beauty and depth to his poetry. Both poets also dealt with common themes such as praise, satire, love poetry, and description, with Ahmed Pasha being influenced by Ibn Nabata's style of addressing these themes. The use of poetic imagery was prominent in Ahmed Pasha's poetry, inspired by his environment and nature, which is also noticeable in Ibn Nabata's poetry.

Keywords: Arabic poetry, Ottoman poetry, literary influence, cultural influence, literary analysis, Diwani poetry

تأثير شعر ابن نباتة على الشاعر العثماني أحمد باشا

يُعتبر ابن نباتة المصري (٦٨٦-٧٦٨هـ / ١٢٨٧-١٣٦٦م) من أبرز شعراء القرن الثامن الهجري، وقد اشتهر بأسلوبه البليغ واستخدامه المبتكر لفنون البلاغة والبديع في قصائده، فيهدف هذا البحث إلى دراسة تأثير ابن نباتة على الأدب العثماني مع التركيز على الشاعر العثماني أحمد باشا (١٤٢٦-١٤٩٦م) المعروف بتأثره الكبير بأسلوب ابن نباتة في مجالات المدح والهجاء. ويستكشف هذا البحث تأثير الشاعر العربي ابن نباتة على الشاعر العثماني أحمد باشا من خلال دراسة مقارنة لبعض الأبيات الشعرية، حيث يتناول تحليل هذه الأبيات لفهم كيفية تأثير شعر ابن نباتة على أحمد باشا من الناحية الفنية والموضوعية واللغوية، ويبرز البحث الأثر العميق للشعر العربي الكلاسيكي على الأدب العثماني، موضحًا كيف استلهم أحمد باشا الأساليب البلاغية والموضوعية من ابن نباتة، ويعتمد البحث على المنهج الوصفي التحليلي؛ إذ يتم تحليل مجموعة مختارة من الأبيات الشعرية لكل من الشاعرين، مع التركيز على الأسلوب البلاغي والموضوعات واستخدام الصور الشعرية، وتتم مقارنة الأبيات لإبراز نقاط التشابه والاختلاف، وكيفية تأثير ابن نباتة على أحمد باشا. وقد أظهر البحث أن أحمد باشا استخدم تشبيهات واستعارات بديعة مشابهة لتلك التي استخدمها ابن نباتة، مما أضفى جمالًا وعمقًا على شعره، كما تناول كلا الشاعرين موضوعات مشتركة مثل المدح والهجاء والغزل والوصف، حيث تأثر أحمد باشا بأسلوب تناول ابن نباتة لهذه الموضوعات، وكان استخدام الصور الشعرية بارزًا في شعر أحمد باشا مستلهمًا من بيئته والطبيعة، وهو ما يُلاحظ أيضًا في شعر ابن نباتة.

الكلمات المفتاحية: الشعر العربي، الشعر العثماني، التأثير الأدبي، التأثر الثقافي، التحليل الأدبي، الشعر الديواني

H. 8. Yüzyıl Şairleri Arasındaki Kültürel Faktörler ve Bunların Şiir Yazımına Etkisi (Mısırlı Şâir İbn Nebâte Örneği)

Dr. Abdulvehhab Muhammed İbrahim Hasan el-Muzeyyin[1]

hopazin@hotmail.com ORCID: 0009-0004-7867-9022

Bu araştırma, Hicrî 8. yüzyıl şâirleri nezdindeki kültürel faktörler ile bu faktörlerin şiir yazımına etkisi (Mısırlı şâir İbn Nebâte örneği) başlığı altında ele alınmıştır. Araştırma, şaire ait kültürün şekillenmesine katkıda bulunan en önemli kültürel kaynakları ele alan dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Kur'an-ı Kerim'de ve Peygamber Efendimiz'in hadislerinde yer alan dini kaynağa, ikinci bölüm şairin portföyünün kapsamını, geniş edebî kültürünü, seleflerinin şiirlerine olan aşinalığını ve bu şiirleri kullanma şeklini gösteren edebî kaynağa ilişkindir. Üçüncü bölüm şâirin tarihî olay ve şahsiyetleri gözünde canlandırıp bunları modern metinlerinde kullanma yeteneğini ele alan tarihi kaynağa ilişkindir. Dördüncü bölüm ise sosyal kaynağa ilişkindir. Şâir, yeni şiirsel temasını desteklemek için metninde atasözlerini kullanmayı başarmıştır. Araştırma, dini kaynağın baskınlığını ortaya koymakta ve dolaylı olarak bu dönemin yazar ve âlimlerinin dinin esaslarına bağlı kalma, Haçlı ve Moğol istilâsı karşısında dini referans alma konusundaki istekliliğine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kültürel faktör, Dinî Kaynak, Edebî Kaynak, Tarihî Kaynak, Şiir Yazım

The Cultural Component of the Poets of the Eighth Century AH and Its Impact on Poetic Production (Ibn Nabata Al-Misri's Poetry as a Model)

This research came under the title The Cultural Component of the Poets of the Eighth Century AH and Its Impact on Poetic Production (Ibn Nabata Al-Misri's Poetry as a Model), and the research came in four chapters that examined the most critical cultural references that contributed to shaping the poet's culture. The first chapter dealt with the religious reference the Holy Qur'an and the Noble Prophetic Hadith represented. The second chapter dealt with the literary reference that showed the extent of the poet's memory, his broad literary culture, and his familiarity with the poetry of his predecessors and his use of it, and the third chapter dealt with the historical reference and the poet's evocation of historical events and figures and his ability to use them to serve his modern texts, and the fourth and final chapter dealt with the social references where the poet succeeded in using proverbs to support his modern poetry. In conclusion, the superiority of the religious reference among the other references in Ibn Nabata's works was seen, at the same time, the keenness of the writers and scholars of that era to adhere to the principles of religion(Islam) and return to it in the face of the Crusader and Mongol invasion, as well as to return to the literary and historical heritage to prove the return to the Renaissance era was noted.

Keywords : Cultural component, religious reference, literary reference, historical reference, poetic production

المكوّن الثقافي لدى شعراء القرن الثامن الهجري وأثره في النتاج الشعري (شعر ابن نباتة المصري نموذجًا)

جاء هذا البحث تحت عنوان المكوّن الثقافي لدى شعراء القرن الثامن الهجري وأثره في النتاج الشعري (شعر ابن نباتة المصري نموذجًا)، وجاء البحث في أربعة مباحث تناولت أهم الروافد الثقافية التي ساهمت في تشكيل ثقافة الشاعر، وتناول المبحث الأول الرافد الديني متمثلا في

1 Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

القرآن الكريم والحديث النبوي الشريف، والمبحث الثاني عن الرافد الأدبي الذي أظهر مدى حافظة الشاعر وثقافته الأدبية الواسعة وإلمامه بشعر السابقين وتوظيفه له، والمبحث الثالث عن الرافد التاريخي ويتناول استحضار الشاعرللأحداث والشخوص التاريخية وقدرته في توظيفها لخدمة نصوصه الحديثة، وجاء المبحث الرابع والأخير عن الرافد الاجتماعي وقد نجح الشاعر في توظيف الأمثال السائرة في طيات نصه لتدعم موضوعه الشعري الجديد وقدأوضح البحث تفوق الرافد الديني ويلمح بشكل غير مباشر إلى حرص أدباء هذا العصر وعلمائه على التمسك بأصول الدين والرجوع إليه في مواجهة الغزو الصليبي والمغولي وكذلك الرجوع إلى التراث الأدبي والتاريخي لأثبات العودة إلى عصر النهضة وهذه كانت سمة عامة لعلماء هذا العصر.

الكلمات الافتتاحية: المكون الثقافي-رافد ديني- رافد أدبي - رافد تاريخي - النتاج الشعري

Dönemin Edebiyat Anlayışı Gölgesinde 8./14. Yüzyılda Nebeviyyât: Şihâbuddîn Mahmûd'un (ö. 725/1325) Peygamber Methiyeleri

Doç. Dr. İbrahim Fidan[1]

ifidan@ankara.edu.tr ORCID: 0000-0002-6256-7286

8./14. yüzyılda Irak, Şam, Hicaz, Mısır ve Endülüs gibi önemli edebiyat merkezlerinde nebeviyyât türü şiirler revaç bulmuştur. Şihâbuddîn Mahmûd (ö. 725/1325), Safiyyuddîn el-Hillî (ö. 749/1348), Muhammed el-Verrâk (ö. 757/1356 [?]), İbn Nubâte el-Mısrî (ö. 768/1366), İbn Câbir el-Endelusî (ö. 780/1378), ʻİzzeddîn el-Mevsılî (ö. 789/1387) ve ʻAbdurrahîm el-Buraʻî (ö. 803/1400) bu alanda dönemin önemli temsilcilerinden kabul edilir. Bedîʻ sanatlarına düşkünlük, meşhur kasideler üzerine *muʻâraza* ve *tahmîs* türü çalışmalar yapmak, lirik üslup yerine bilgi aktarmayı hedefleyen didaktik bir anlatımı öncelemek gibi eğilimlerin, bu dönem edebî anlayışının bir tezahürü olarak nebeviyyât türü şiirlere de sirayet ettiği ifade edilir. Şiirlerin başta tevriye ve cinas olmak üzere çeşitli bedîʻ sanatları ile bezendiği vb. gerekçelerle dönemin edebiyat anlayışı eleştirilir. Fakat mevcut çalışmalar henüz, nebeviyyât türünün bu dönemdeki durumunu tam anlamıyla ortaya koyacak kapsam ve nitelikte değildir. Literatürdeki, Hz. Peygamber'e dair geniş arşiv ve Arap şiirinin potansiyel gücü mezkûr dönemde nebeviyyât alanında çok daha nitelikli eserlerin mevcut olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Bu tebliğde Şihâbuddîn Mahmûd'un, tamamı Hz. Peygamber'in övgüsünü konu alan şiirlerinden müteşekkil olan divanındaki şiirleri üslup ve içerik özellikleri, dönemin şiir anlayışı ve nebeviyyât geleneği çerçevesinde ele alınmış, Memlükler dönemi edebî ürünlerinin suni ve küfetli olduğu yönündeki eleştirilerin Şihâbuddîn Mahmûd'un şiirleri özelinde geçerli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Şiiri, Memlükler, Nebeviyyât, Şihâbuddîn Mahmûd, Bedî

Nabaviyyāt **Shaped by the Literary Understanding of the 8th/14th Century: Eulogies for the Prophet Muhammad by Shihab al-Din Mahmoud (d. 725/1325)**

In the 8th/14th century, *nabaviyyāt* poetry began to spread in literary centers such as Iraq, Syria, the Hejaz, Egypt and al-Andalus. Shihab al-Din Mahmoud (d. 725/1325), Safi al-Din al-Hilli (d. 749/1348), Muhammad al-Warraq (d. 757/1356 [?]), Ibn Nubata al-Misri (d. 768/1366), Ibn Jabir al-Andalusi (d. 780/1378), Izz al-Din al-Mawsili (d. 789/1387), and Abdurrahim al-Burai (d. 803/1400) are the prominent poets who produced works in

1 Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

the nabaviyyāt during this period. It is claimed that, as a reflection of the literary understanding of this period, practices such as the extensive use of *badī*ʿ arts in poetry, producing *mu'āraza* and *tahmīs* poems by drawing on famous odes, and favoring a didactic style over a lyrical tone also dominated *nabaviyyāt* poetry. Poets are criticized by modern researchers for their extensive use of *badī*ʿ arts, such as *tauriyyah* and *jinās*, in their poetry. However, existing studies are not yet comprehensive or detailed enough to fully reveal the state of the *nabaviyyāt* genre during this period. The vast archive on the Prophet Muhammad and the potential strength of Arabic poetry suggest the possibility that much more refined works in the *nabaviyyāt* may have existed during this period. In this paper, Shihab al-Din Mahmoud's eulogies for the Prophet Muhammad are analyzed in terms of stylistic and thematic features within the framework of the poetic understanding of the period and the nebeviyyât tradition. The primary conclusion of this study is that the criticisms regarding *tasannu*ʿ and *takalluf* often attributed to Mamluk-era literary works do not apply to the poetry of Shihab al-Din Mahmoud.

Keywords: Arabic Poetry, Mamluks, Nabaviyyāt, Shihab al-Din Mahmoud, Badīʿ

المدائح النبوية في القرن الثامن الهجري في سياق الانتقادات الموجهة إلى الفكر الأدبي لتلك الفترة شعر شهاب الدين محمود أنموذجا

ازدهرت المدائح النبوية في المناطق العربية مثل العراق والشام والحجاز ومصر والأندلس في القرن الثامن للهجرة. ومن أبرز شعراء المدائح النبوية في هذه الفترة شهاب الدين محمود (ت. ١٣٢٥/٧٢٥) وصفي الدين الحلّي (ت. ١٣٤٨/٧٤٩) ومحمد الورّاق (ت. ١٣٥٦/٧٥٧ [?]) وابن نباتة المصري (ت. ١٣٦٦/٧٦٨) وابن جابر الأندلسي (ت. ١٣٧٨/٧٨٠) وعز الدين الموصلي (ت. ١٣٨٧/٧٨٩) وعبد الرحيم البراعي (ت. ١٤٠٠/٨٠٣). وأُخذ على شعراء هذا العصر أنهم اهتموا بفنون البديع اهتماما بالغا، واعتمدوا على تقليد الشعراء القدامى بالمعارضة والتخميس وغيرهما، وتمسّكوا بالسرد التعليمي. فقد تعرض شعراء القصائد النبوية للانتقادات نفسها أيضًا. ومن أهم هذه الانتقادات استخدام فنّي الجناس والتورية من فنون البديع. ولكن الدراسات الحالية ليست شاملة ومفصلة بما يكفي للكشف بشكل كامل عن حالة المدائح النبوية في هذه الفترة. وتستلزم المعلومات الواسعة حول سيرة النبي وشمائله وخصائصه بالإضافة إلى قوة التعبير للشعر العربي أن تكون هناك قصائد أكثر قيمة في مجال المدح النبوي خلال تلك الفترة. وفي هذا البحث، تمت دراسة المدائح النبوية لشهاب الدين محمود من حيث الخصائص الأسلوبية والموضوعية في إطار الفكر الأدبي في عصره. خلص البحث إلى أن الانتقادات المتعلقة بالتكلف والتصنع التي غالبًا ما تُنسب إلى الأعمال الأدبية في عصر المماليك لا تنطبق على شعر شهاب الدين محمود.

الكلمات المفتاحية: الشعر العربي، عصر المماليك، المدائح النبوية، شهاب الدين محمود، البديع.

Memlükler Dönemi Bilâd-ı Şam'ında Arapça Şiirde Görülen Değişimler

Prof. Dr. Ömer İSHAKOĞLU*

omer.ishakoglu@istanbul.edu.tr ORCİD: 0000-0002-3304-3897

Memlükler dönemi, ilim ve edebiyatta kaydedilen gelişme bakımından İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden biri sayılır. Doğu İslâm dünyasının Moğol, Endülüs'ün ise Haçlı istilâsına uğradığı bir sırada kurulan Memlük Devleti, ülkelerini terk etmek zorunda kalan pek çok âlimin ve edibin sığındığı yer oldu; Mısır ve Bilâd-ı Şam, İslâm dünyasının en önemli iki ilim ve edebiyat merkezi haline geldi.

Bu merkezlerden Bilâd-ı Şam bölgesi, sürekli göçe uğrayarak ilmi ve edebi hareketliliğin yaşandığı ve şairlerin kendilerine uygun ortam bulduğu bir mekân haline geldi. Bu yüzden, bu dönemde yaşamış şairleri zaman ve mekân açısından kısıtlayarak belirlemek oldukça güçtür. Ayrıca ilim adamları arasından da şiir söyleyenlerin olması, şairlerin sayısını oldukça arttırmıştır.

Memlükler dönemi şiiri, muhteva ve biçim açısından kendinden önceki dönemlerle karşılaştırıldığında bazı farklılıklar arz eder. Geleneksel konu ve türlerin yanı sıra bu dönemde toplumsal ve dini içerikli şiirlerde artış görülmüştür. Biçim olarak ise, söz sanatlarının öncelendiği ve bazen de halk edebiyatı formunda söylenmiş şiirlere de rastlamak mümkündür.

Bu bildiride, Memlükler dönemi Bilâd-ı Şam'ında kaleme alınmış Arapça şiirlerde görülen bu değişimlere ışık tutulması amaçlanarak, önceki ve sonraki dönemlerle olan bağlantısı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Memlükler Dönemi, Bilâd-ı Şam, Arapça, Şiir.

Changes Seen in Arabic Poetry in Bilad-ı Sham in The Mamluk Period

The Mamluk period is considered one of the brightest periods in Islamic history in terms of the developments in science and literature. The Mamluk State, which was established at a time when the Eastern Islamic world was under Mongol invasion and Andalusia was under Crusader invasion, became a place of refuge for many scholars and writers who had to leave their countries; Egypt and Bilad-i Sham became the two most important centers of science and literature in the Islamic world.

These centers, the Bilad-i Sham region was constantly subject to migration and became a place where scientific and literary activity took place and poets found a suitable environment for themselves. Therefore, it is very difficult to determine the poets who lived in this period by limiting them in terms of time and place. In addition, the fact that there were also scholars who wrote poetry increased the number of poets considerably.

The Mamluk period has some differences in terms of content and form when compared to the previous periods. In addition to traditional subjects and genres, there was an increase in social and religious poems in this period. In terms of form, it is also possible to come across poems that prioritize figures of speech and sometimes in the form of folk literature.

In this paper, the aim is to shed light on these changes seen in Arabic poems written in Bilad-i Sham of the Mamluk period, and its connection with the previous and later periods will be emphasized.

Keywords: Mamluk Period, Bilad-i Sham, Arabic, Poetry.

تحوّلات الشعر العربي في بلاد الشام في العصر المملوكي

يعتبر العصر المملوكي من ألمع الفترات في التاريخ الإسلامي من حيث التطور في العلوم والأدب. دولة المماليك التي تأسست في الوقت الذي كان فيه العالم الإسلامي الشرقي تحت

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

الغزو المغولي والأندلس تحت الغزو الصليبي، أصبحت ملجأ لكثير من العلماء والأدباء الذين اضطروا إلى مغادرة بلادهم، وأصبحت مصر وبلاد الشام أهم مركزين للعلوم والأدب في العالم الإسلامي.

تعرضت منطقة بلاد الشام للهجرة باستمرار وأصبحت مكانًا للنشاط العلمي والأدبي ووجد الشعراء فيها بيئة مناسبة لأنفسهم. ولذلك فمن الصعب جداً التعرف على الشعراء الذين عاشوا في هذه الفترة من خلال حصرهم زماناً ومكاناً. بالإضافة إلى ذلك، فإن تواجد بعض العلماء الذين تغنّوا الشعر أدى إلى زيادة عدد الشعراء بشكل كبير.

يظهر في شعر العصر المملوكي بعض الاختلافات من حيث المضمون والشكل مقارنة بالفترات السابقة. بالإضافة إلى المواضيع والأنواع التقليدية، كانت هناك زيادة في القصائد ذات المحتوى الاجتماعي والديني في هذه الفترة. أمّا من حيث الشكل، فمن الممكن أن نصادف قصائد تُعطى فيها الأولوية للصناعات اللفظية، وتُكتب أحيانًا في شكل الأدب الشعبي.

وسنهدف في هذا البحث إلى تسليط الضوء على هذه التغيرات التي شهدتها القصائد العربية المكتوبة في بلاد الشام في العصر المملوكي، وسنركز على ارتباطها بالعصور السابقة واللاحقة.

الكلمات المفتاحية: العصر المملوكي، بلاد الشام، الشعر العربي.

VIII. (XIV.) Yüzyılın Sonuna Kadar *Miftâhu'l-Ulûm* Üzerine Yapılan Çalışmalar

Doç. Dr. Musa Alak[1]

alak@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0001-6544-7450

Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserinin meânî ve beyân ilimlerine dair olan üçüncü kısmı, belâgat ilimleri tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Sekkâkî, önceki belâgat birikimini, elden geçirerek ve kendi ilâvelerini katarak yeni bir düzene sokmuş ve böylece bu ilimleri hem öğretilebilir hâle getirmiş hem de teorik yönden yaptığı değerlendirmelerle bu alanda günümüze kadar süregelen yüksek seviyede ilmî tartışmaların yapıldığı canlı bir ortamın oluşmasına katkı sağlamıştır.

Telif edildiği VII. (XIII.) yüzyıldan günümüze kadar *Miftâhu'l-ulûm* üzerine, doğrudan veya dolaylı olarak, yüzlerce çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar, temel olarak iki koldan yürümüş; bir yandan çeşitli seviyelerdeki öğrencilerin bu ilimleri öğrenebilmesi için ihtisâr metoduyla hazırlanan mensûr ve manzûm metinler oluşturulurken, diğer yandan da hem *Miftâhu'l-ulûm* ile ondan üretilen metinlerin açıklanması hem de konuların teorik olarak tartışılması için şerh, hâşiye, şevâhid şerhi, risâle vb. türlerde çalışmalar yapılmıştır.

Bu çalışmada, tarafımızdan bir TÜBİTAK projesi kapsamında hazırlanmakta olan "Miftâhu'l-Ulûm Literatürü" başlıklı araştırmanın bir çıktısı olmak üzere, önce VIII. (XIV.) yüzyılın sonuna kadar *Miftâhu'l-ulûm* üzerine yapıldığı tespit veya iddiâ edilen çalışmaların kronolojik bir listesi çıkarılacak; ardından bu çalışmalar çeşitli açılardan istatistikî olarak değerlendirilecek; son olarak da bu tür araştırmalarda karşılaşılan bazı problemlere dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, VIII. (XIV.) Yüzyıl, Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*.

1 İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı. Assoc. Prof., İstanbul University Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric.

Works on Miftāh al-'Ulūm Until the End of the 8th (14th) Century

The third part of Sekkâkî's (d. 626/1229) *Miftâh al-'ulūm*, which is about the sciences of al-maānī and al-bayān, was a turning point in the history of the sciences of rhetoric. He put the previous accumulation of rhetoric into a new order by revising it and including his own additions, thus making these sciences both teachable and contributing to the formation of a lively environment where high-level scientific discussions have continued to this day in this field with his theoretical evaluations.

Hundreds of works have been conducted on *Miftâh al-'ulūm*, directly or indirectly, from the 7th (13th) century when it was written to the present day. These works have basically proceeded in two branches; on the one hand, prose and verse texts prepared with the summary method were created so that students at various levels could learn these sciences, on the other hand, studies in the forms of commentary, annotation, shawahid commentary, treatise, etc. were conducted both to explain *Miftâh al-'ulūm* and the texts produced from it and to discuss the subjects theoretically.

In this study, as an output of the research titled "Miftâhu'l-Ulûm Literature" prepared by us within the scope of a TUBITAK project, first a chronological list of the works determined or claimed to have been made on *Miftâh al-'ulūm* until the end of the 8th (14th) century will be made; then these works will be evaluated statistically from various perspectives; and finally, some problems encountered in such studies will be highlighted.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, VIII. (XIV.) Century, al-Sakkākī, *Miftāḥ al-ʿUlūm*.

الكتب المصنفة على «مفتاح العلوم» حتى نهاية القرن الثامن الهجري (الرابع عشر الميلادي)

القسم الثالث -الذي في علمي المعاني والبيان- من «مفتاح العلوم» للسكاكي (ت ٦٢٦هـ/١٢٢٩م) قد كان نقطة تحوّل في تاريخ علوم البلاغة، فالسكاكي وضعها في نظام جديد بإصلاح ما تراكم من المعلومات السابقة مع زيادات من عنده، وبذلك جعل هذه العلوم صالحة للتعليم والتعلم، وساهم -من خلال تقييماته النظرية- في تكوّن بيئة حيوية تعقد فيها مناقشات علمية رفيعة المستوى ولا تزال مستمرة حتى يومنا هذا.

وقد صنّفت على «مفتاح العلوم» -بشكل مباشر أو غير مباشر- مئات كتب من القرن السابع الهجري (الثالث عشر الميلادي) -الذي ألف فيه- إلى يومنا هذا، وسارت هذه الكتب بشكل أساسي في اتجاهين؛ فمن ناحية: أعدّت نصوص منثورة ومنظومة بطريقة الاختصار لتمكّن الطلاب في مختلف المستويات من تعلم هذه العلوم، ومن ناحية أخرى: صنّفت كتب من أنواع الشرح والحاشية وشرح الشواهد والرسالة وما إلى ذلك لشرح «مفتاح العلوم» والنصوص المنتجة منه ومناقشة المواضيع البلاغية نظريا.

في هذا البحث -كثمرة للبحث المعنون بـ«أدب مفتاح العلوم» الذي نقوم بإعداده ضمن نطاق مشروع لـ«TÜBITAK» - أولا نعدّ قائمة مرتبة ترتيبًا زمنيًا للكتب التي ثبت -أو ادّعي- تصنيفها على «مفتاح العلوم» حتى نهاية القرن الثامن الهجري (الرابع عشر الميلادي)؛ ثم نقيّم هذه الكتب إحصائيا من جوانب مختلفة؛ وأخيرا ننبّه على بعض المشكلات التي ينبغي التنبّه لها في بحوث من هذا النوع.

الكلمات المفتاحية: اللغة العربية وبلاغتها، القرن الثامن الهجري (الرابع عشر الميلادي)، السكاكي، مفتاح العلوم.

Bahâeddin Sübkî'nin *'Arûsü'l-Efrâh* Adlı Eserinde Eleştirel Yaklaşımlar: Fesâhat Kavramı Çerçevesinde

Ahmet GEZEK[1]

ahmetgezek02@hotmail.com ORCID: 0000-0001-5941-9533

Hicri sekizinci yüzyılın önemli belâgat ve fıkıh bilginlerinden Bahâeddin Sübkî'nin (öl. 773/1372) *'Arûsü'l-efrâh fî şerhi Telhîsi'l-Miftâh* adlı eseri, Hatîb el-Kazvînî'nin (öl. 739/1338) *Telhîsu'l-Miftâh*'ı üzerine yazılmış önemli şerhlerden biridir. Hatîb el-Kazvînî ile aynı asırda yaşayan Sübkî'nin bu eserinde ön plana çıkan özelliklerden biri, müellifin *Telhîs* kitabını merkeze alarak belâgat ilmine yaptığı eleştirilerdir. Bu çalışmada, Sübkî'nin *'Arûsü'l-efrâh* kitabının giriş kısmında fesâhat kavramındaki eleştirel yaklaşımları ve bu eleştirilerin farklı yönleri incelenmiştir. Sübkî'nin eleştirilerinin merkezinde Kazvînî ve onun *Telhîs* kitabı olup müellife göre kitabın *Telhîsu'l-Miftâh* şeklinde isimlendirilmesi dahi sorunludur. Çünkü bu eser, Ebû Ya'kûb Sekkâkî'nin (öl. 626/1229) *Miftâhu'l-'Ulûm*'unun sadece üçüncü bölümünün özeti olup kitabın isminden bu anlam çıkmamaktadır. Aynı zamanda *telhis* ifadesi, kısaltma ve kabul etme gibi anlamlara gelmekle birlikte Kazvînî, Sekkâkî'ye birçok konuda eleştiri yapmış ve bazı belâgat konularında ilavelerde bulunmuştur. Sübkî'nin fesâhat kavramıyla ilgili eleştirilerini; Kazvînî'nin metnindeki ifade düşüklüklerini tashih etme, konunun daha iyi anlaşılmasına dair ek bilgi ve açıklamalar, Kazvînî'ye ve diğer belâgat-dil alimlerine itirazlar şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Sübkî, kitabının giriş kısmındaki yirmiye yakın eleştirisinde; " وَفِيهِ نَظَرٌ ، تَنْبِيه ، قُلْتُ ، ينبغي ، كَانَ الْأَحْسَنُ ، *Mesele tam çözüme kavuşmamıştır, hatırlatma, söylerim, gerekir, daha iyi olurdu*" gibi farklı ifadeler kullanmıştır. Sübkî'nin incelenen bu giriş kısmında sadece *Telhîs* kitabını yorumlamakla kalmadığı, şerhin ötesine geçerek orijinal bir eser telif etmiş gibi olduğu mülahaza edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgati, Belâgat Teorisi, Bahâeddin Sübkî, 'Arûsü'l-Efrâh, Telhîsu'l-Miftâh.

The Critical Approaches in Bahāuddīn al-Subkī's Book *'Arūs al-afrāḥ*: Within the Framework of the Concept of Faṣāḥa

The book *'Arūs al-afrāḥ fī sharḥ Talkhīṣ al-Miftāḥ*, written by Bahāuddīn al-Subkī (d. 773/1372), one of the important rhetoric and fiqh scholars of the eighth century Hijri; It is one of the important commentaries (sharḥ-shurūḥ) written on the book *Talkhīṣ al-Miftāḥ* by Khaṭīb al-Qazwīnī (d. 739/1338). One of the prominent features of this book by Subkī, who lived in the same century as Khaṭīb al-Qazwīnī, is his criticisms of the 'Ilm al-balāgha by focusing on the book *Talkhīṣ*. In this study, Subkī's critical approaches to the concept of al-faṣāḥa in the introduction of his book *Arūs al-afrāḥ* and different aspects of these criticisms were examined. The center of Subkī's criticism is Qazwīnī and his book *Talkhīṣ*, and according to the author, even naming the book as *Talkhīṣ al-Miftāḥ* is problematic. Because this book is only a summary of the third chapter of Abū Ya'kūb al-Sakkākī's (d. 626/1229) *Miftāḥ al-ulūm*, and this meaning does not come from the name of the book. At the same time, the expression talkhīṣ means abbreviation and acceptance, but Qazwīnī criticized Sakkākī on many issues and made additions on some rhetorical issues. Subkī's criticisms about the concept of al-faṣāḥa; It is possible to classify it as correction of insufficient expressions in Qazwīnī's text, additional information and explanations for a better

1 Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, Yalova, Turkey.

understanding of the subject, and objections to Qazwīnī and other rhetoric-language scholars. Subkī, in his nearly twenty criticisms in the introduction of his book; He used different expressions such as " وَفِيهِ نَظَرٌ ، تَنْبِيه ، قُلْتُ ، ينبغي ، كَانَ الْأَحْسَنُ *The issue is not fully resolved, I would like to remind you, I will tell you, it should be, it would be better*". It has been considered that in this introduction, Subkī did not only interpret the book of *Talkhīṣ*, but also went beyond the commentary and seemed to compose an original book.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Theory of Rhetoric, Bahāuddīn al-Subkī, ‘Arūs al-afrāḥ, Talkhīṣ al-Miftāḥ.

المنظور النقدي في كتاب بهاء الدين السبكي عروس الأفراح: في إطار مفهوم الفصاحة

كتاب عروس الأفراح في شرح تلخيص المفتاح لبهاء الدين السبكي (ت. ٧٧٣هـ/ ١٣٧٢م)، الذي هو أحد كبار علماء البلاغة والفقه في القرن الثامن الهجري، من أهم الشروح التي كتبت على تلخيص المفتاح للخطيب القزويني (ت. ٧٣٩هـ/١٣٣٨م). ومن أبرز سمات كتاب السبكي هذا، وهو معاصر الخطيب القزويني، نقد المؤلف لعلم البلاغة من خلال التركيز على كتاب تلخيص المفتاح. في هذه الدراسة، تم تناول مقاربات السبكي النقدية لمفهوم الفصاحة والجوانب المختلفة لهذه الانتقادات في مقدمة كتابه عروس الأفراح. وفي محور انتقادات السبكي، القزويني وكتابه تلخيص المفتاح. وبحسب المؤلف فإن هناك مشكلة في تسمية الكتاب ب تلخيص المفتاح، لأن هذا الكتاب ما هو إلا ملخصا للقسم الثالث من كتاب مفتاح العلوم لأبي يعقوب السكاكي (ت. ٦٢٦/ ١٢٢٩)، واسم الكتاب لا يدل على هذا المعنى، وفي الوقت نفسه فإن كلمة تلخيص تعني الاختصار والقبول، ولكن القزويني انتقد السكاكي في العديد من المسائل وأضاف في بعض المسائل البلاغية. ويمكن تصنيف انتقادات السبكي فيما يتعلق بمفهوم الفصاحة على النحو التالي: تصحيح التعبيرات الخاطئة في نص القزويني، معلومات وتوضيحات إضافية لفهم الموضوع بشكل أفضل، اعتراضات على القزويني وغيره من علماء البلاغة واللغة. وفي مقدمة كتابه؛ استخدم السبكي تعبيرات مختلفة مثل "وَفِيهِ نَظَرٌ، تَنْبِيه، قُلْتُ، يَنْبَغِي، كَان الْأَحْسَنُ" في انتقاداته التي يقارب العشرين. وفي هذه المقدمة، اتضح أن السبكي لم يكتف بشرح كتاب تلخيص المفتاح، بل كأنه ألف كتابا مستقلاً على حدة.

الكلمات المفتاحية: اللغة العربية وبلاغتها، نظرية البلاغة، بهاء الدين السبكي، عروس الأفراح، تلخيص المفتاح.

Orijinal Bir Belagat Şerhi Örneği -Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa'nın (Ö. 789/1387) "*Mecme'ul-Fevâid*" İsimli *Telhîsu'l-Miftâh* Şerhinde Ortaya Koyduğu Yöntemin Metodik Olarak İncelenmesi[1]

Doç. Dr. Duran Ekizer[2]

duranekizer@yahoo.com ORCİD: 0000-0002-7947-8618

Çandarlı vezir ailesinin kurucusu olan Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa, Osmanlı devlet teşkilatının temellerini atan önemli bir şahsiyettir. Siyasi yönü ile tanınan bu büyük devlet adamı, *Telhîs* üzerine yazdığı şerh ile belagat ilmine önemli bir katkı sağlamıştır. Onun *Telhîsu'l-Miftâh*'ı şerhettiği *Mecme'ul-Fevâid* isimli bu çalışma, aynı eser üzere yazılan meşhur şerhlerden oldukça farklı bir yöntemi haizdir. Kara Halil Hayreddin Paşa eserinde belagat konuları üzerine kendi orijinal görüşlerini serdetmek yerine meselelerin önemli noktalarını izah eden başat *Telhîs* şerhlerinin yanında diğer önemli kaynaklardan alıntılar yaparak sağlam bir kompozisyon oluşturmuştur. Çandarlı'nın mukaran bir yöntem ile hazırladığı bu eserin belagat şerh çalışmaları bağlamında belki de en önemli ayrıcalığı, sadece meşhur *Telhîs* şerhleri ile yetinilmeyerek Tîbî'nin *et-Tibyân*, Kâtî'nin *Şerhu'l-Miftâh* ve Niksâri'nin *Şerhu'l-Îzâh*'ı gibi önemli kaynaklardan faydalanmış olmasıdır. Müellif, önemli *Telhîs* şerhleri Halhâlî şerhi, Taftâzânî'nin telif ettiği *el-Mutavvel* ve *Muhtasaru'l-Me'ânî*, Şîrâzî'nin *el-Misbâh*'ı, Zevzenî'nin *Şerhu't-Telhîs*'i, Muvaffakuddîn Kayserî'nin *Telhîs* şerhi ile Ekmeleddin Bâbertî'nin şerhinden yaptığı alıntılarla eserini zenginleştirmiş ve zaman zaman görüşler arasında mukayeseler yaparak kendi tercihini de belirtmiştir. Çandarlı'nın takip ettiği çok sayıda eserden ortak bir metin oluşturma yöntemi, diğer *Telhîs* şerhlerinde rastlanılmayan bir metot olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca yazar bu eserinde kendisinin de mukaddimede belirttiği gibi *Telhîs* ve onun şerhi olan *el-Îzâh*'ın dışına çıkmamaya gayret göstermiştir. Bunun yanında kaide olarak kabul edilebilecek tespitler ile meselelerin izahına katkı sağlayacak dil nüktelerine değinmeyi ihmal etmemiş ve bu sebepten ötürü eserini *Mecme'u'l-Fevâid* olarak isimlendirmiştir.

Bu bildiride müellifin *Mecme'u'l-Fevâid*'de bahsi geçen orijinal şerh yöntemi değerlendirilmiş ve eserin metodik çerçevesini belirleyecek somut sonuçlara ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, *Telhîs*, Şerh, Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa

An Original Example of Rhetoric Commentary -A Methodical Analysis of the Method Put Forward by Çandarlı Kara Halil Hayreddin Pasha (D. 789/1387) in his Commentary on *Talkhis al-Miftah* Named "*Macma' al-Fawaid*"-[3]

The founder of the Çandarlı family of viziers, Çandarlı Kara Halil Hayrettin Pasha, is an important figure who laid the foundations of the Ottoman state organization. This great statesman, known for his political side, made an important contribution to the science of rhetoric with the commentary he wrote on *Talkhis*. This work, *Macma' al-Fawaid*, in which he commented on *Talkhis al-Miftah*, has a method quite different from the famous commentaries written on the same work. In his work, Kara Halil Hayrettin Pasha created a solid composition by quoting from other important sources along with the main *Talkhis al-Miftah* commentaries that explained the important points of the issues, instead of presenting his own original views on rhetoric issues. Perhaps the most important distinction of this work, which Çandarlı prepared with a similar method, in the context of rhetoric commentary studies, is that he did not only use the famous *Talkhis al-Miftah* commentaries, but also made use of important sources such as Tibi's *al-Tibyan*, Kati's *Sherh al-Miftah* and Niksari's *Sherh al-Izah*. The author

1 Bu çalışma yazara ait olan *MECME'UL-FEVÂİD Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa'nın Telhîsu'l-Miftâh Şerhi -Tahkik ve Değerlendirme-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022) adlı çalışmadan üretilmiştir.

2 Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati A.B.D.

3 This study was produced from the author's work titled *MACMA' AL-FAWAID Çandarlı Kara Halil Hayreddin Pasha's Talkhis al-Miftah Commentary -Edition Critic and Evaluation-* (Ankara: Facr Publications, 2022).

enriched his work with quotations from important *Talkhis* commentaries such as the Halhali commentary, *al-Mutavwal* and *Mukhtasar al-Ma'ani* compiled by Taftazani, *al-Misbah* by Shirazi, *Sharh at-Talkhis* by Zawzani, Muwaffaquddin Kaysari's *Talkhis* commentary and Akmal ad-din Babarti's commentary, and from time to time he made comparisons between the views and indicated his own preference. The method of creating a common text from a large number of works followed by Çandarlı is notable as a method not seen in other *Talkhis* commentaries. In addition, as he himself stated in the introduction, the author tried not to go beyond *Talkhis* and its commentary *al-Izah* in this work. In addition, he did not neglect to mention the observations that could be accepted as rules and the language subtleties that would contribute to the explanation of the issues, and for this reason he named his work as *Macma' al-Fawaid*.

In this paper, the author's original commentary method mentioned in *Macma' al-Fawaid* was evaluated and concrete results that would determine the methodological framework of the work were reached.

Keywords: Arabic Language and Eloquence, *Talkhis*, Commentary, Çandarlı Kara Halil Hayrettin Pasha.

أنموذج إبداعي من شرح البلاغة - تحليل منهجي للمنهج الذي اقترحه الجندرلي قره خليل خير الدين باشا (ت ١٣٨٧/٧٨٩) في شرحه على تلخيص المفتاح المسمى "مجمع الفوائد"-[١]

يعتبر الجندرلي قره خليل خير الدين باشا، مؤسس أسرة الوزراء الجندرلي، شخصية مهمة وضعت أسس تنظيم الدولة العثمانية. وقد قدم هذا الرجل العظيم، المعروف بجانبه السياسي، مساهمة مهمة في علم البلاغة بشرحه على **تلخيص المفتاح**. وقد استخدم في هذا العمل، **مجمع الفوائد**، الذي علق فيه على **تلخيص المفتاح**، منهجًا مختلفًا تمامًا عن الشروح الشهيرة التي كتبت على نفس العمل. لقد ابتكر قره خليل خير الدين باشا في عمله مؤلفًا متماسكًا من خلال الاستشهاد بمصادر مهمة أخرى إلى جانب التعليقات الرئيسية على **تلخيص المفتاح** والتي أوضحت النقاط المهمة في القضايا، بدلاً من تقديم آرائه الإبتكارية حول قضايا البلاغة. ولعل أهم ما يميز هذا العمل، الذي أعده الجندرلي بطريقة مماثلة، في سياق دراسات التعليقات البلاغية، هو أنه لم يستخدم فقط شروح **تلخيص المفتاح** الشهيرة، بل استخدم أيضًا مصادر مهمة مثل **التبيان** للطيبي، و**شرح المفتاح** للكاتي، **وشرح الإيضاح** للنيكساري. وقد أثرى المؤلف عمله باقتباسات من شروح **التلخيص** المهمة مثل **شرح الخلخالي**، و**المطول ومختصر المعاني** للتفتازاني، **والمصباح** للشيرازي، و**شرح التلخيص** للزوزني، **وشرح التلخيص** لموفق الدين القيصري، **وشرح** أكمل الدين البابرتي، وكان من وقت لآخر يقارن بين الآراء ويشير إلى تفضيله. ومن الجدير بالذكر أن طريقة إنشاء نص مشترك من عدد كبير من الأعمال التي اتبعها الجندرلي هي طريقة لا نجدها في شروح **التلخيص** الأخرى. بالإضافة إلى ذلك، كما ذكر هو نفسه في المقدمة، فقد حاول المؤلف ألا يتجاوز **التلخيص** وشرحه **الإيضاح** في هذا العمل. كما لم يغفل ذكر الملاحظات التي يمكن قبولها كقواعد ودقائق اللغة التي من شأنها أن تساهم في شرح القضايا، ولهذا السبب أطلق على عمله اسم "**مجمع الفوائد**".

---

١ تم إنتاج هذه الدراسة من عمل المؤلف بعنوان مجمع الفوائد شرح تلخيص المفتاح لجندري قره خليل خير الدين باشا - تحقيق وتقييم - (أنقرة: منشورات فجر، ٢٠٢٢).

في هذه الدراسة تم تقييم أسلوب التعليق الأصلي للمؤلف المذكور في "**مجمع الفوائد**" والتوصل إلى نتائج ملموسة من شأنها أن تحدد الإطار المنهجي للعمل.
الكلمات المفتاحية: اللغة العربية والبلاغة، التلخيص، الشرح، الجندرلي قره خليل خير الدين باشا.

"Miftâhu'l-Ulûm"un Hicri Sekizinci Yüzyıl'a Dayanan "Fütûhâtü'l-Miftâh" Adlı Bir Şerhinin Tespiti

Mehmet Hayri ACAT[1]

mhayriacat@hotmail.com / mhayriacat@gmail.com ORCID: 0000-0002-7997-3395

Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) Miftâhu'l-'Ulûm adlı eseri, genel olarak İslam mirasının, özelde ise belagat ilminin önemli bir halkasını temsil etmektedir. Sonrasında yazılan diğer belagat eserleri, onun yöntemine dayanarak şekillenmiş ve eser bu ilimle meşgul olan öğrenciler için temel kaynak hâline gelmiştir. Eserin, dikkatli bir şekilde hazırlanmış ve kusursuz bir şekilde tertip edilmiş olması sebebiyle hicri 7. yüzyıldan günümüze kadar ilim insanları tarafından özellikle üçüncü kısmı büyük bir ilgiyle okunmuş ve ders kitabı olarak kullanılmış; üzerine şerh, hâşiye, ta'lik ve tağyir gibi farklı çalışmalar yapılmıştır. Bu şerhlerin günümüze ulaşan en eskileri, Kutbüddîn-i Şîrâzî (ö. 710/1331) ve Nâsırüddin et-Tirmizî (ö. 743/1342) tarafından kaleme alınan şerhler olduğu bilinmektedir. However, in the research conducted by us, a work titled Fütuhatü'l-Miftah, which we can say is equivalent to or even superior to the aforementioned two commentaries of Miftâh, has been brought to light. Yoğun bir araştırma sonucunda bu şerhin eski bir yazma nüshasına ulaşılmış ve detaylı bir inceleme sonrasında müellifinin Şemsüddîn Muhammed b. Süleyman b. Muhammed el-hatîb el-Besâî el-Fârisî (ö. 710/131'den sonra) olduğu tespit edilmiştir. Bu şerhin en belirgin özelliklerinden biri, Besâî'nin, Miftâh'ın rivâyetinden ziyade dirayete öncelik veren Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin görüşlerini eleştirmesidir. Bu şerhin değerini artıran diğer bir husus, müellifinin, Sekkâkî'nin öğrencisi ve Miftâh'ın ilk şârihi olan Şemsüddîn el-Mu'izzî el-Harezmî'nin (ö. 678/1280'den sonra) talebesi olmasıdır. Besâî, Mu'izzî'den Miftâh'ı bizzat dinlemiş ve bu eserin metnini Sekkâkî'den nakledildiği şekliyle koruma konusunda büyük bir titizlik göstermiştir. Besâî, eserinde sema' usulüne sıkı sıkıya bağlı kalmış ve bu yönüyle dikkat çekmiştir. Bu çalışmada, öncelikle Besâî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilecek, ardından Futûhatu'l-Miftâh'ın içeriği ayrıntılı bir şekilde analiz edilecektir.

Anahtar kelimeler: Arap dili ve Belagatı, Sekkâkî, *Miftâhü'l-Ulûm*, Besâî, *Futûhâtü'l-Miftâh*.

The Identification of an Eighth-Century Hijri Commentary on "Miftāḥ al-ʿUlūm" Titled "Futūḥāt al-Miftāḥ"

Sakkākī's (d. 626/1229) work *Miftāḥ al-ʿUlūm* represents a significant component of Islamic intellectual heritage in general and, more specifically, the science of rhetoric. Subsequent rhetorical works were shaped based on his methodology, making this book a foundational reference for students engaging in this discipline. Due to its meticulous preparation and flawless arrangement, the book, especially its third part, has garnered significant interest from scholars since the 7th century Hijri and has been used as a textbook; different works such as commentaries, glosses (*ḥāshiya*), annotations (*taʿlīq*), and modifications (*taghyīr*) have been made on it. Among the earliest extant commentaries are those written by Quṭb al-Dīn al-Shīrāzī (d. 710/1310) and Nāṣir al-Dīn al-Tirmidhī (d. 743/1342). However, through our research, we have uncovered a previously unknown commentary on *Miftāḥ* titled *Futūḥāt al-Miftāḥ*, which can be considered equivalent to, if not superior to, the

1 İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı.

aforementioned commentaries. Following an intensive investigation, we located an old manuscript of this commentary and, after detailed examination, identified its author as Shams al-Dīn Muḥammad b. Sulaymān b. Muḥammad al-Khaṭīb al-Basāʾī al-Fārisī (d. after 710/1310). One of the distinguishing features of this commentary is Basāʾī's critique of Quṭb al-Dīn al-Shīrāzī's perspectives, which prioritize reasoned interpretation (*dirāyah*) over transmission (*riwāyah*). Another aspect enhancing the value of this commentary is its author's close connection to Shams al-Dīn al-Muʿizzī al-Khwārazmī (d. after 678/1280), who was Sakkākī's student and the first commentator on *Miftāḥ*. Basāʾī personally listened to Miftāḥ from Muʿizzī and showed great diligence in preserving the text as it was transmitted by Sakkākī Basāʾī strictly adhered to the method of samāʿ in his work and drew attention with this aspect. In this study, first, information will be provided about Basāʾī's life and works, and then the content of Futūḥāt al-Miftāḥ will be analyzed in detail.

Keywords: Arabic language and rhetoric, Sakkākī, *Miftāḥ al-ʿUlūm*, Basāʾī, *Futūḥāt al-Miftāḥ*.

اكتشاف شرح مفقود لـ«مفتاح العلوم» يعود إلى القرن الثّامن الهجري مسمّى بـ«فتوحات المفتاح»

يمثّل كتاب «مفتاح العلوم» للسكاكي (ت. ٦٢٦هـ/١٢٢٩م) حلقة من حلقات التّراث الإسلامي عامة والبلاغي خاصة، حيث انحصرت طرق الدّروس البلاغية وفق منهجه فأصبح عمدة الطّالبين لهذا العلم؛ وقد اهتمّ العلماء بالقسم الثالث منه اهتماما كبيرا، وعنوا به منذ القرن السابع الهجري إلى يومنا هذا قراءةً، وتدريسًا، وشرحًا، وتلخيصًا، وتنقيحًا، لما رأوا فيه من حسن التّهذيب، ودقّة التّرتيب، ومن أقدم هذه الشّروح شرح العلّامة قطب الدّين الشّيرازي (ت. ٧١٠هـ/١٣٣١م)، والعلّامة ناصر الدّين التّرمذي (ت. ٧٤٣هـ/١٣٤٢م)، وقد وقفنا على شرح للمفتاح لا يقلّ درجةً عن هذين الشّرحين، بل نستطيع أن نقول هو الأعلى درجةً بالنّسبة لسائر شروح المفتاح، وهو الشّرح المسمّى بـ«فتوحات المفتاح»، ونتيجة للبحث الحثيث فقد وقفنا على نسخة خطيّة قديمة لهذا الشّرح، كما أتيح لنا الوصول إلى مؤلّفه من خلال قراءة هذا الشّرح، وهو العالم الكبير شمس الدّين محمّد بن سليمان الخطيب البسائي الفارسي (ت. بعد ٧١٠هـ/١٣٣١م)، وأهمّ مميّزات هذا الشّرح: أنّ البسائيّ تعرّض فيه لنقد آراء قطب الدّين الشّيرازي الّذي يفضّل الدّراية على الرّواية في بعض مواضع من شرحه، وممّا يرفع قدر هذا الشّرح أنّ مؤلّفه من تلاميذ العلّامة شمس الدّين المعزّي الخوارزمي (ت. بعد ٦٧٨هـ/١٢٨٠م) تلميذِ السكّاكيّ وأوّلِ شارح المفتاح، بالإضافة إلى أنّ البسائيّ اهتمّ اهتمامًا شديدا برواية المفتاح كما سَمِعَه عن شيخه المعزّي، والحفاظِ على متن المفتاح كما روي عن مصنّفه، وركّز على قيود السّماع، ونتناول في هذا البحث أوّلًا شيئًا من حياة البسائيّ ومصنّفاته ثمّ نتعرّض لتحليل محتوى «فتوحات المفتاح» بالتّفصيل.

الكلمات المفتاحيّة: اللّغة العربيّة وبلاغتها، السكّاكي، مفتاح العلوم، البسائي، فتوحات المفتاح.

8/14. Yüzyıl Mizah-Zoografi Etkileşimi: Hayâtü'l-Hayevâni'l-Kübrâ Örneği

Doç. Dr. Emin UZ[1]

eminuz83@gmail.com.tr ORCID: 0000-0003-3255-7543

Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ, klasik kaynaklarda 742/1341 yılında Nil deltasında doğduğu ve 808/1405 yılında Kahire'de vefat ettiği rivâyet edilen; hadîs, fıkıh, tasavvuf ve dil ilimlerinde kendisinden söz ettiren Kemâlüddîn ed-Demîrî'nin en önemli eseridir. Eser zooloji türünün temel Arap kaynakları arasında kabul edilmektedir. Demîrî, eserinde çeşitli hayvanlara dair anlatılan bir kısmı tecrübe edilmiş, bir kısmı kurgusal yüzlerce anekdot aktarmıştır. Bu derleme, müellifin kendi dönemine kadar aktarılan binlerce anekdot arasından doğru örnekleri seçme noktasındaki seleksiyon kabiliyetini göstermesi bakımından da önemlidir. Avlanma esnasında yaşanan komik olaylar, hayvanlarla karşılaşan önemli şahsiyetlerin başından geçen maceralar ve mizahi olduğu kadar hikmet barındıran anekdot içerikleriyle bu eser tarihsel, folklorik ve zoolojik nükteler bakımından göz ardı edilmemesi gereken ansiklopedik bir kaynak konumundadır.

"8/14. Yüzyıl Mizah-Zoografi Etkileşimi: Hayâtü'l-Hayevâni'l-Kübrâ Örneği" adlı bu çalışma, edebiyatın temel kaynaklarından biri üzerinde yapılacak etraflı bir inceleme sonucu zoolojik temalarla mizah arasında ne denli güçlü bir etkileşim bulunduğunu saptama; insanoğlunun her zaman ilgisini çeken hayvan dünyasının, mizah ve hiciv bağlamında komik üretimlere elverişli olduğunu gösterme ve nihayet İslam dünyasında fabl kültürü kapsamında ortaya konulan yeni üretimlerden okuru haberdar etme amacı taşımaktadır. Böylece bir hayvanın ismine dair filolojik açıklamalar, davranış biçimine dair beşerî gözlemler, dini kaynaklardaki değerlendirmeler ve emsal kaynaklarında yer alan bilgiler ışığında söz konusu mizah-zoografi etkileşimi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Mizah, ed-Demîrî, Hayâtü'l-Hayevâni'l-Kübrâ

The Interaction of Humor and Zoomorphism in the 8th/14th Century: The Example of Ḥayāt al-Ḥayawān al-Kubrā

Ḥayāt al-Ḥayawān al-Kubrā is the most prominent work of Kamāl al-Dīn al-Damīrī, who is said to have been born in the Nile Delta in 742/1341 and passed away in Cairo in 808/1405, according to classical sources. al-Damīrī, who is recognized for his contributions in hadith, fiqh, Sufism, and linguistic studies, authored this essential Arabic text on zoology. In his work, al-Damīrī narrates hundreds of anecdotes about various animals, some based on experience and others fictional. This compilation also reflects the author's ability to select accurate examples from thousands of anecdotes transmitted up to his time. Filled with humorous incidents encountered during hunting, the adventures of notable figures involving animals, and anecdotes containing both humor and wisdom, this work serves as an encyclopedic source, rich in historical, folkloric, and zoological humor.

This study, titled *"The Interaction of Humor and Zoomorphism in the 8th/14th Century: The Example of Ḥayāt al-Ḥayawān al-Kubrā,"* aims to establish the strong connection between zoological themes and humor through an in-depth examination of one of the fundamental sources of literature. It seeks to demonstrate the potential of the animal world a perennial fascination for humanity as a source of comedic production in the context of humor and satire, while also acquainting the reader with new creations within the Islamic fabular tradition. Thus, the study will examine the humor-zoomorphism interaction based on philological explanations of an animal's name, human observations on its behavior, assessments in religious sources, and information contained in other comparative sources.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Humor, al-Damīrī, *Ḥayāt al-Ḥayawān al-Kubrā*

1 Afyon Kocatepe Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı.

تفاعل الفكاهة وعلم الحيوان في القرن ٨/١٤: كتاب "حياة الحيوان الكبرى" أنموذجا

كتاب "حياة الحيوان الكبرى" هو أهم أعمال كمال الدين الدميري الذي روي عنه في المصادر الكلاسيكية أنه وُلد في دلتا النيل في عام ١٣٤١/٧٤٢ وتوفي في القاهرة في عام ١٤٠٥/٨٠٨. والدميري متقن في علوم الحديث والفقه والتصوف واللغة. ويُعتبر كتابه هذا من المصادر العربية الأساسية في علم الحيوان. يسرد الدميري في كتابه مئات الحكايات عن مختلف الحيوانات، بعضها مستند إلى التجربة وبعضها الآخر خيالي. هذه المقتطفات تعكس أيضًا قدرة المؤلف على انتقاء الأمثلة الصحيحة من بين آلاف الحكايات التي نُقلت حتى عصره. يمتلئ الكتاب بمواقف فكاهية تُروى أثناء الصيد، مغامرات شخصيات بارزة تتعلق بالحيوانات، وحكايات تحمل في طياتها الفكاهة والحكمة، ما يجعله مصدرًا موسوعيًا لا يمكن إغفاله في الفكاهة التاريخية، الفلكلورية، والزولوجية.

تهدف هذه الدراسة، بعنوان *"تفاعل الفكاهة وعلم الحيوان في القرن ٨/١٤: كتاب حياة الحيوان الكبرى أنموذجا"*، إلى إثبات العلاقة القوية بين الموضوعات الحيوانية والفكاهة من خلال دراسة شاملة لإحدى المصادر الأساسية في الأدب. كما تسعى الدراسة إلى إظهار قدرة عالم الحيوانات، الذي كان دائمًا محط اهتمام البشرية، على تقديم إنتاجات كوميدية في سياق الفكاهة والهجاء، وفي النهاية إطلاع القارئ على الإبداعات الجديدة التي ظهرت في إطار ثقافة الحكايات في العالم الإسلامي. من خلال التفسيرات الفيلولوجية لأسماء الحيوانات والملاحظات البشرية على سلوكها والتقييمات الواردة في المصادر الدينية والمعلومات الموجودة في المصادر المقارنة سيتم تسليط الضوء على هذا التفاعل بين الفكاهة وعلم الحيوان.

الكلمات المفتاحية :اللغة العربية وبلاغتها، الفكاهة، الدميري، حياة الحيوان الكبرى

Müslüman Ansiklopedistlerde Mizahi Kültüre Sahip Çıkma Geleneği: Nüveyrî Örneği

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Faruk Çakır[1]

cakirfaruk25@gmail.com ORCID: 0000-0002-7831-5075

Bu çalışma, 8/14. yüzyılın önde gelen müelliflerinden Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî (ö.733/1333)'nin Memlüklü sultanı Muhammed b. Kalavun'un'a ithaf ettiği *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb* isimli ansiklopedik çalışmasının mizah edebiyatındaki yeri ve değeri hakkındadır. Başta hadis olmak üzere dinî ve lügavî ilimlerde temayüz eden, hüsn-i hatla uğraşan ve coğrafya gibi ilimlere özel bir ilgi duyan Nüveyrî daha ziyade tarihçiliğiyle öne çıkmıştır. Farklı devlet kademelerinde görev yaptığı için geniş bir devlet tecrübesi de kazanan müellif bu çok yönlülüğünü eserine yansıtarak tarihten siyasete, folklordan edebiyata, coğrafyadan iklime varıncaya kadar son derece kapsamlı bir muhteva sunmuştur. Nüveyrî, klasik devir Arap müelliflerinin şu veya bu şekilde meşgul olduğu alanlardan mizahi edebiyata da bigâne kalmamış; Sadr-ı İslâm'dan kendi zamanına kadar teşekkül eden

1 İstanbul Medeniyet Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

müktesebat içerisinden özenle seçtiği anekdotları eserine derç etmiştir. Eserin hemen hemen her yerine serpiştirilen, birkaç bölümde ise toplu bir şekilde sunulan mizahi içerik klasik Arap mizahının ana temaları ve öne çıkan karakterlerine dair hatırı sayılır bir nicelik ve nitelik arz etmektedir. Klasik Arap mizahı üzerine yapılan makale ve tez çalışmalarında bu esere sıklıkla atıf yapılması *Nihâyetü'l-ereb*'in bu sahada göz ardı edilemeyecek bir kaynak olduğunu göstermektedir. Bu çalışma, eserdeki mizahi unsurlar üzerine tespit ve değerlendirmeler yaparak, eserin mizah kültürü açısından değerini ortaya koymayı amaçlamakta; ayrıca klasik dönemde yazılmış ansiklopedik kaynakların mizah edebiyatı için önemli birer referans olabileceğine dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Mizah Edebiyatı, Ansiklopedist Eserler, Nüveyrî

The Tradition of Adherence to Humorous Culture in Muslim Encyclopedists: The Case of al-Nuwayrī

This study is about the place and value of the encyclopedic work entitled *Nihāyat al-arab fī funūn al-adab*, dedicated to the Mamluk sultan Muhammad b. Qalavun by Ahmad b. ʿAbd al-Wahhāb al-Nuwayrī (d.733/1333), one of the leading authors of the 8th/14th century, in humor literature. Al-Nuwayrī, who excelled in religious and linguistic sciences, especially hadith, practiced calligraphy, and had a special interest in sciences such as geography, was more prominent as a historian. The author, who gained extensive state experience as he served at different state levels, reflected this versatility in his work and presented an extremely comprehensive content ranging from history to politics, folklore to literature, geography to climate. Al-Nuwayrī did not remain indifferent to humorous literature, one of the fields in which classical Arab authors were engaged in one way or another, and he compiled anecdotes selected from the acquis that had been formed from Sadr al-Islam until his own time. The humorous content, interspersed throughout the work and presented collectively in a few chapters, presents a considerable quantity and quality of the main themes and prominent characters of classical Arabic humor. The fact that this work is frequently cited in articles and theses on classical Arabic humor shows that *Nihāyat al-arab* is a source that cannot be ignored in this field. This study aims to reveal the value of the work in terms of humor culture by making determinations and evaluations on the humorous elements in the work. It also aims to draw attention to the fact that encyclopedic sources written in the classical period can be important references for humor literature.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Humor Literature, Encyclopedist Works, al-Nuwayrî

ثقافة الفُكاهة الأدبية الهادفة عند المسلمين الـمَوسُوعيّـينَ الأديبُ النُّوَيْرِيُّ نموذجاً

تتناول هذه الدراسة مكانةَ الكتاب الموسوعي "نهاية الأرب في فنون الأدب" وقيمتَه في أدب الفكاهة العربي القديم، ذلك الجهدُ الذي أهدَاه أحمد بن عبد الوهَّاب النُّوَيرِيّ (ت ٧٣٣/١٣٣٣) أحدُ كبار المؤلفين في القرن الثامن الهجري/ الرابعَ عشَرَ الميلادي، إلى السلطان المملوكي محمد بن قلاوون (٧٤١/١٣٤١). ظهرتْ براعة الأديب النويري في العلوم اللغوية والدينية، وخاصة في علوم الحديث، إضافة إلى أنه مارسَ الخط العربي زمناً، وكان له اهتمام كبيرٌ بعلوم عديدة، مثل الجغرافيا. لكن يمكن القول: إنه برَز أكثرَ ما برز بصفته مؤرخاً ومُدوِّناً لأحداث التاريخ. لقد أودعَ الأديب النويريُّ في عمله الضخم هذا خبرتَه الواسعة التي اكتسبها من وظائفه التي عمِل فيها وتدرَّج في مختلف دوائر الدولة ومستوياتها، ثم إنه قدّم محتوى شاملاً يُغطي مجالات متعددة وفنوناً كثيرة، منها: التاريخ والسياسة، والأدب، والتراث الشعبي، والجغرافيا، وحالات المناخ عموماً وما أشبه ذلك. ولم يُجانب النويريُّ الأدبَ الفكاهي! كيف وقد اشتغل به الأدباء العربُ قبله؟ لقد جمَع النويري في موسوعته نوادرَ منتقاة بعنايةٍ بالغةٍ من صدر الإسلام حتى عصره. حتى إن

المحتوى الأدبيَّ والجانب الفكاهي في الكتاب لَيصادف القارئ في كل قسم غالباً من هذا العمل الموسوعي، أي: إنه بَثَّ في عمله الكبير روحَه الفكاهية في كل صفحات الكتاب أنَّى قلَّبْتَها، ومع ذلك نجدُه قد خصّص بابًا مستقلاً للمادةِ الفكاهية التي امتازت من حيثُ الكم والكيف فيما يتعلق بالموضوعات الرئيسة والشخصيات البارزة في الأدب القديم للطرائف العربية. ويكفي "نهايةَ الأرب" فخراً وإشارةً من حيث جودتُه الأدبية أن المقالات والأطروحات التي تتناول الفكاهة العربية الكلاسيكية لا يمكنها أن تستغني عنها. أما دراستنا هذه فإنها تهدف إلى الكشف عن قيمة الكتاب من حيثُ الثقافة الفكاهية من خلال تحديداتٍ وتقييمات عن العناصر الفكاهية فيه، كما تهدف إلى لفت الانتباه إلى أن الأعمال الموسوعية القديمة يمكن أن تكون مراجع مهمة لأدب الفكاهة.
الكلمات المفتاحية: اللغة العربية وآدابها، الأدب الفكاهي، الأعمال الموسوعية، النويري

İbnü'l-Kıt'a'nın İbtilâü'l-Ahyâr bi'n-Nisâi'l-Eşrâr'ında Mizojinik Mizah

Arş. Gör. Mensure SÖNMEZ[1]

mensuresonmez@uludag.edu.tr ORCID: 0000-0003-1082-9886.

Kadın-erkek ilişkileri insanlığın uzun tarihi boyunca pek çok fikri ve edebi üretime konu olmuş; merkezinde kadının yer aldığı manzum ve mensur ürünler, toplumların ataerkil yapılarına koşut biçimde umumiyetle bünyesinde bir kadın eleştirisi ve ön yargısı (mizojini) barındırmıştır. Birçok çalışmada özel başlıklar altında değinilen bu konu, İbnü'l-Kıt'a lakabıyla bilinen İsmail b. Nasr b. Abdülmuhsin es-Silâhî'nin (h.808'den önce) İbtilâü'l-Ahyâr bi'n-Nisâi'l-Eşrâr [İyi Erkeklerin Kötü Kadınlarla Sınavı] adlı eserinde ise daha iddialı ve sistematik bir şekilde ele alınmıştır.

Erkeklerle kadınların sorunlu ilişkilerini bir tarihçi üslubuyla ve çoğu anekdotik rivayetler aracılığıyla aktaran müellif, Hz. Adem'den başlayarak-Hz. Muhammed de dahil- peygamberler ve eşlerinin çarpıcı hikâyelerine yer vermiş, ayrıca konuyu sahabe, zahit, salih zat ve başka mühim zevatın ilgi çekici anlatılarıyla zenginleştirmiştir. Birçoğunda mizojinik desenin öne çıktığı rivayetler kadın-erkek sorunları bakımından geniş bir spektrum oluşturur: kadının kurnazlık ve hilekârlığı, güzellik-çirkinlik olgusu, bekarlık-dulluk, kumalık-cariyelik meseleleri, mehir temalı polemikler, talak müessesesinin suistimali, dinsel simgelerin kur yapma amacıyla araçsallaştırılması, her boyutuyla cinsellik mevzuları vs.

Bir bütün olarak bakıldığında, mizojinik bakışın çoğu anlatıda açıkça somutlaştığı, bir kısmında ise kendisini zımnen hissettirdiği İbtilâü'l-Ahyâr bi'n-Nisâi'l-Eşrâr, dönemin sosyokültürel yapısını yansıtması bakımından önemli bir edebiyat klasiği olup bu çalışmada yapı ve organizasyonu da tahlil edilmek suretiyle akademiyaya tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Edebiyatı, Mizah, Mizojini, İbnü'l-Kıt'a, İbtilâü'l-Ahyâr.

Misogynistic Humor in İbnü'l-Kıt'a's İbtilâü'l-Ahyâr bi'n-Nisâi'l-Eşrâr

Relations between men and women have been the subject of many intellectual and literary productions throughout the long history of humanity; poetic and prose works in which women are at the center have generally included a criticism and prejudice (misogyny) against women, parallel to the patriarchal structures of

1 Arş. Gör., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı.

societies. This subject, which is addressed under special headings in many studies, was addressed more ambitiously and systematically in the work of İbtilâü'l-Ahyâr bi'n-Nisâi'l-Eşrâr [The Test of Good Men by Bad Women] by İbnü'l-Kıt'a known as İbnü'l-Kıt'a (before 808).

The author, who narrates the problematic relationships between men and women in a historical style and mostly through anecdotal narrations, has included the striking stories of the prophets and their wives, starting with the Prophet Adam- including the Prophet Muhammad- and has also enriched the subject with interesting narratives of the companions, ascetics, pious people and other important figures. The narrations, many of which feature a misogynistic pattern, form a wide spectrum in terms of male-female problems: women's cunning and deceit, the phenomenon of beauty and ugliness, issues of bachelorhood and widowhood, concubinage and wifehood, polemics with the theme of dowry, the abuse of the institution of divorce, the instrumentalization of religious symbols for the purpose of flirtation, issues of sexuality in all its dimensions, etc.

When viewed as a whole, İbtilâü'l-Ahyâr bi'n-Nisâi'l-Eşrâr, in which the misogynistic view is clearly embodied in most of the narratives and implicitly felt in some, is an important literary classic in terms of reflecting the sociocultural structure of the period, and will be introduced to the academy by analyzing its structure and organization in this study.

Keywords: Arabic Literature, Humor, Misogyny, Ibn al-Kit'a, Ibtilâü'l-Ahyâr.

الفكاهة المعادية للمرأة في "ابتلاء الأخيار بالنساء الأشرار" لابن القطعة

لقد كانت العلاقات بين الرجل والمرأة موضوعا للعديد من النتاجات الفكرية والأدبية عبر تاريخ البشرية الطويل. المنتجات الشعرية والنثرية التي تكون فيها المرأة في المركز، قد احتوتْ عمومًا على انتقادات تجاه المرأة وتحيُّز (كراهية للنساء)، بالتوازي مع الهياكل الأبوية للمجتمعات. وهذا الموضوع الذي ورد تحت عناوين خاصة في كثير من الدراسات، ناقشه إسماعيل بن نصر بن عبد المحسن السلاحي (قبل ٨٠٨ م) المشهور بابن القطعة بطريقة أكثر طموحًا ومنهجية في عمله بعنوان [**ابتلاء الأخيار بالنساء الأشرار**].

ينقل المؤلف العلاقات الإشكالية بين الرجل والمرأة بأسلوب مؤرخ وفي الغالب من خلال الروايات القصصية. وبدءا من آدم، تتطرّق القصص إلى العلاقات الزوجية الشائكة بين الأنبياء وزوجاتهم -ومن بينهم محمد صلى الله عليه وسلم-، كما أثرى المؤلف الموضوع بقصص شيقة عن الصحابة والزهاد والصالحين والفضلاء وغيرهم. تشكل الروايات التي يتميز معظمُها بنمط كاره للنساء، طيفًا واسعًا في مشاكل الذكور والإناث: مكر المرأة وخداعها، وظاهرة القبح والجمال، والعزوبية والترمُّل، وقضايا الزواج والمحظيات، والمجادلات حول المهر، واستغلال الرجال لحق الطلاق، واستغلال الرموز الدينية لأغراض التودّد والتحبّب، والقضايا الجنسية بجميع أبعادها، وما إلى ذلك.

عندما نتناول كتاب [**ابتلاء الأخيار بالنساء الأشرار**] ككل، والذي تتجسد فيها وجهة النظر الكارهة للنساء بشكل واضح في معظم الروايات -ويتم الشعور بها ضمنيًا في بعضها- فهو يُعتبر عملاً أدبيًا كلاسيكيًا مهمًا يعكس البنية الاجتماعية والثقافية لهذه الفترة. ومضافا إلى ذلك كلِّه، سنحاول تحليلَ هيكلِ الكتاب وتنظيمهِ في هذه الدراسة موجزًا وسنحاول تقديم الكتاب للبيئة الأكاديمية.

الكلمات الرئيسية: الأدب العربي، مزاح، الفكاهة المعادية للمرأة، ابن القطعة، ابتلاء الأخيار.

Salâhuddîn Halîl es-Safedî'nin Nektü'l-Himyân fî Nüketi'l-'Umyân ve eş-Şuʿûr Bi'l-ʿûr Adlı Tabakât-Terâcim Türü Eserlerinin Arap Nevâdir Kültüründeki Yeri

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Emin GÖRGÜN

muhammedemingorgun@gmail.com ORCID: 0000-0003-4052-2295

Görme kusuruna sahip kimseler dil, fıkıh, târih, edebiyat ve mizah gibi farklı alanlara konu olmuştur. Tabakât-terâcim ile ahbâr ve nevâdir türü eserler bu alanlardan bazılarıdır. İbn Habîb (ö. 245/860), Câhiz (öl. 255/869), İbn Kuteybe (öl. 276/889), İbn Bâbe (öl. 510/1116) ve İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) gibi müellifler eserlerinde âmâlara dair müstakil bahis açmışlar ve bu eserlerde biyografi, şiir ve nevâdir gibi bilgilere yer vermişlerdir. Tarihçi kimliğiyle öne çıkan aynı zamanda Arap Dili ve edebiyatı âlimi olan Salâhuddîn Halîl es-Safedî (ö. 764/1363) ise bu müelliflerin çalışmalarını incelemiş ve ilgili eserlerde muhtasar bir şekilde değinilen görme kusuruna sahip kişiler hakkında *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-'umyân* ile *eş-Şuʿûr bi'l-ʿûr* adında müstakil iki farklı eser kaleme almıştır. Safedî'nin eserlerini özgün kılan özellik, bu kaynakların sadece âmâ ve tek gözü görmeyen kişilerin biyografilerine tahsis edilmiş olmaları değildir. Safedî, müellif mukaddimesinden sonra ana bölüm başlıklarını *mukaddimeler* ve *netîce* şeklinde oluşturmuştur. Mukaddime başlıkları altında "أعمى" ve "أعور" kelimelerini lügat ve iştikak açısından incelemiş; bu kelimelerin vezin ve i'râb yönüne temas etmiştir. Yine âmâ ve tek gözü görmeyenlere dair fıkhî hükümler, ahbâr, nevâdir ve emsâller ile bu kimselere ait ve onlar hakkında söylenen şiirlere de eserlerinde yer vermiştir. *Netîce* adını verdiği bölümlerde 312 âmâ ve 81 tek gözü görmeyen şahsa ait biyografiyi ele almıştır. Bu çalışma ile âmâ ve tek gözü görmeyenlere dair kapsayıcı bilgiler içeren *mukaddimeler*, içerik ve yöntem olarak incelenerek mezkûr eserler bağlamında Safedî'nin dilciliği ve edebî yönü ortaya konmaya çalışılacak ve Safedî'nin tercih ettiği telif yönteminin önemine dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelime: Arap Dili ve Belâgatı, Tabakât-Terâcim, Nevâdir, Âmâ Literatürü, Safedî.

The Place of The Ṭabaqāt-Tarājim Type Works Named *Naktu Al-Himyān Fī Nukat al-'umyān* and *Al-Shu'ūr Bi Āl-'ūr* By Ṣalāḥ al-Dīn Khalīl al-Ṣafadī in The Arab Nawādir Culture

People with visual impairments have been the subject of different fields such as language, fiqh, history, literature and humor. Ṭabaqāt-Tarājim and akhbār and nawādir type works are some of these areas. Authors such as Ibn Ḥabīb (d. 245/860), Jāḥiẓ (d. 255/869), Ibn Qutaybah (d. 276/889), Ibn Bābah (d. 510/1116) and Ibn al-Jawzī (d. 597/1201) opened separate mentions about blind person in their works and included information such as biography, poetry and Nawādir in these works. Ṣalāḥ al-Dīn al-Ṣafadī (d. 764/1363), who stands out as a historian and is also a scholar of Arabic Language and literature, examined the works of these authors and wrote two different independent works called *Naktu al-himyān fī nukat al-'umyān* and *Al-Shu'ūr bi āl-'ūr* about people with visual defects, which are mentioned in these works in a concise way. The only aspect that makes Ṣafadī's works unique is not that these sources are independent works on the biography of people with visual defects. After the Ṣafadī author's muqaddimah, he created the main chapter titles in the form of muqaddimas and natījah. He examined the words "أعمى/" (A'má) and "أعور" (A'war) in the muqaddimah sections in terms of lexicon and Ishtiqāq; He touched on the aspect of these words in the form of wazn and ı'rāb. Again, he included in his works the fiqh rulings that are subordinate to the blind and the blind in one eye, akhbār, nawādir and precedents, and poems belonging to and about blind person. After the muqaddimah, he dealt with

312 blind and 81 biographies of a blind person in one eye in the chapters he called natījah. With this study, the muqaddimahs, which contain inclusive information about the blind in one eye, will be examined in terms of content and method, and the linguistics and literary aspects of Ṣafadī will be tried to be revealed in the context of the aforementioned works and attention will be drawn to the importance of the copyright method preferred by Ṣafadī.
Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Ṭabaqāt-Tarājim, Nawādir, Blind Literature, Al-Ṣafadī.

مكانة عملي صلاح الدين خليل الصفدي "نكت الهميان في نكت العميان" و"الشعور بالعور" في ثقافة نوادر العرب

كان الأشخاص الذين يعانون من إعاقات بصرية موضوعا لمجالات مختلفة مثل اللغة والفقه والتاريخ والأدب والفكاهة. فكتب الطبقات والتراجم والأخبار والنوادر هي بعض هذه المجالات. افتتح بعض المؤلفين مثل ابن حبيب (ت ٨٦٠/٢٤٥) وجاحظ (ت ٨٦٩/٢٥٥) وابن قتيبة (ت ٨٨٩/٢٧٦) وابن بابة (ت ١١١٦/٥١٠) وابن الجوزي (ت ٥٩٧/١٢٠١) بحوث مستقلة عن العور في أعمالهم وأدرجوا معلومات مثل السيرة الذاتية والشعر والنوادر في هذه البحوث. أما صلاح الدين خليل الصفدي (ت ٧٦٤/١٣٦٣)، الذي برز كمؤرخ وباحث في اللغة العربية وآدابها، قام بفحص أعمال هؤلاء المؤلفين وكتب عملين مستقلين مختلفين بعنوان "نكت الهميان في نكت العميان" و"الشعور بالعور" عن الأشخاص ذوي العيوب البصرية، المذكورين في هذه الأعمال بطريقة موجزة. الجانب الوحيد الذي يجعل أعمال الصفدي فريدة من نوعها ليس أن هذه المصادر هي أعمال مستقلة عن سيرة الأشخاص الذين يعانون من عيوب بصرية. بل الصفدي بعد مقدمة المؤلف، ابتكر عناوين الفصول الرئيسية في شكل "مقدمات" و"نتيجة". وفحص كلمتي "أعمى" و "أعور" في أقسام المقدمة من حيث المعجم والاشتقاق، وتطرق في هذه الكلمات إلى الوزن والإعراب. ومرة أخرى، أدرج في أعماله: الأحكام الفقهية التابعة للمكفوفين والمكفوفين في عين واحدة والأخبار والنوادر والأمثال والقصائد التي تخص بهم. بعد المقدمات، تناول الصفدي في الفصول التي أسماها "نتيجة" ٣١٢ سيرة ذاتية للعور و٨١ سيرة ذاتية لشخص أعمى في عين واحدة. من خلال هذه الدراسة، سيتم فحص المقدمات التي تحتوي على معلومات شاملة عن العور والمكفوفين في عين واحدة، من حيث المحتوى والمنهج، وسيتم تجربة الجوانب اللغوية والأدبية للصفدي في سياق الأعمال المذكورة أعلاه. وسيتم لفت الانتباه إلى أهمية طريقة التأليف التي يفضلها الصفدي.

الكلمات المفتاحية: اللغة العربية وبلاغتها، طبقات-تراجم، نوادر، أدب العور، الصفدي.

Belagat İlmi ve Bedîʿ Teorisi: Tarih, Tasnîf ve Tercüme Meseleleri

Dr. Alfred El-Khoury

a.elkhoury@uni-muenster.de

Hicrî sekizinci yüzyıl / miladî on dördüncü yüzyıl, Arap belagat tarihindeki önemli bir dönüm noktasıdır. Bu yüzyılda, belagat ilmi bağımsız bir disiplin olarak şekillenmiş ve yapısal olarak üç ana dala ayrılmıştır: Meânî ilmi, Beyân ilmi ve Bedîʿ ilmi. Bu üçlü sınıflandırma, bir önceki yüzyılda İbn Mâlik'in (ö. 686/1287) *el-Misbâh* adlı eserinde ortaya çıkmış olsa da, tam anlamıyla Hatîb el-Kazvînî'nin (ö. 739/1338), Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-Ulûm* adlı eserine yazdığı *Telhîs* isimli çalışmasıyla yerleşmiştir. *Telhîs*, kendisinden önceki kitapların ününü geride bırakmış ve sonraki dönemlerde yapılan şerh ve haşiyelerle büyük ilgi görmüştür. Böylece belagat ilminin üçlü sınıflandırması, İslam dünyasında –doğuda ve batıda– temel bir kabul görmüş ve 19. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki Arapça çalışmalarda da esas alınmıştır. Bu sınıflandırma, günümüzde de okullarda, enstitülerde ve üniversitelerde hâlâ kullanılmaktadır.

Ancak belagat kavramı ve onun temel unsurları olan meânî, beyân ve bedîʿ, tarihsel olarak uzun bir geçmişe ve Arap edebiyatında karmaşık gelişim süreçlerine sahiptir. Bu süreç, hicrî ikinci yüzyıl / miladî sekizinci yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu makale, Kazvînî ile belagat ilminin ortaya çıkışının, tek yönlü ve kaçınılmaz bir sürecin sonucu olmadığını göstermeyi amaçlamaktadır. Üçlü sınıflandırma, Arap eleştirisi veya beyânının doğal bir evrimi olarak görülmek zorunda değildir. Aksine, bu sınıflandırma, sonraki dönemlerdeki eserlerde kazandığı kabul ve eleştirel ilgiden dolayı meşruiyet kazanmıştır. Başka bir ifadeyle, bu üçlü sınıflandırmaya otorite kazandıran, sonraki yüzyıllarda yapılan uygulamalardır, geçmişin doğal bir sonucu değil. Makale, özellikle bedîʿ kavramına dikkat çekerek, bu kavramın hicrî ikinci yüzyıl / miladî sekizinci yüzyıldaki ilk ortaya çıkışından itibaren Arap edebiyatındaki gelişim sürecini ve Batı'da yapılan Arapça çalışmalarındaki dönüşümünü izlemektedir. Böylelikle, Arap belagatının kavramsal, yöntemsel ve kültürel dönüşümlerine ışık tutulmaktadır.

Revisiting *Badīʿ*: Historicisation, Reception and Translation

In the long story of *badīʿ*, the early 8th/14th century is certainly one of the most crucial moments. For it is around this time that the notion of "*badīʿ*" was given the status of a scholarly branch, an "*ʿilm*." As such, "*badīʿ*" will figure as the third subfield of "*ʿIlm al-balāgha*"—a three-pronged configuration that included "*ʿIlm al-maʿānī*" and "*ʿIlm al-bayān*" as its two other components. This configuration of the Arabic "*ʿulūm*" became soon afterwards the standard one; it has known an extensive reception in the subsequent centuries and remained the canonical reference for the study of language in the Islamic World up until the twentieth century (Cf. Smyth 1995; Bauer 2007; Scholz 2020).

Yet, the story of *badīʿ* from al-Jāḥiẓ (d. 255/868–9) to al-Suyūṭī (d. 911/1505), through Ibn al-Muʿtazz (d. 296/908), ʿAbd al-Qāhir al-Jurjānī (d. 471/1078 or 474/1081), al-Qazwīnī (d. 739/1338) and others, is not as linear and natural as it might retrospectively seem. What became the "Standard Theory" was the result of a long and intricate chain of adaptations, reinterpretations and shifts of disciplinary contexts. In this presentation, I argue that the notional continuity of *badīʿ* tends often to obscure disciplinary and conceptual discontinuities. Thus, it is indispensable, in order to understand *badīʿ*, to uncover the disciplinary underpinnings and the scholarly contexts that relate to a given definition or textual practice. The presentation dwells also on the European reception of Arabic *balāgha* since the 19th century, engaging premodern Arabic scholarship as well as twentieth-century language studies.

علم البلاغة ونظرية البديع: قضايا التاريخ والتصنيف والترجمة

يشكل القرن الثامن الهجري/ الرابع عشر الميلادي لحظة مفصلية في تاريخ البلاغة العربية. ففي هذا القرن، تبلور علم البلاغة علمًا قائمًا بذاته، وتكرست بنيته الثلاثية إلى علم المعاني وعلم البيان وعلم البديع. ظهر التقسيم الثلاثي للبلاغة في كتاب *المصباح* لابن مالك (ت ١٢٨٧/٦٨٦) في القرن السابق، إلا أنه لم يترسخ إلا مع الخطيب القزويني (ت ١٣٣٨/٧٣٩) في تلخيصه لكتاب مفتاح العلوم للسكاكي (ت ١٢٢٩/٦٢٦). حجب *التلخيص* بشهرة الكتب التي سبقته، ونال الحصة الكبرى من الشروح والحواشي في العصور اللاحقة. وبذلك بات التقسيم الثلاثي لعلم البلاغة أصلاً معتمدًا في العالم العربي-الإسلامي بمشرقه ومغربه، وأساسًا في الدراسات العربية في أوروبا منذ القرن التاسع عشر، وهو لا يزال معتمدًا في المدارس والمعاهد والجامعات حتى يومنا هذا.

إلا أن لمفهوم البلاغة، وكل من مفاهيم المعاني والبيان والبديع، تاريخا طويلا ومسارات متشعبة في الأدب العربي تعود إلى القرن الثاني الهجري/الثامن الميلادي. تحاول هذه الورقة أن تبين أن نشوء علم البلاغة مع القزويني في القرن الثامن عشر لم يكن نتاج مسار أحادي وحتمي. فالتقسيم الثلاثي لا يمثل بالضرورة التطور الطبيعي للنقد أو البيان العربيين، بل يكتسب شرعيته من منظار استعادي وبفضل الاهتمام النقدي الذي استثاره. بعبارة أخرى، إن اعتماد التقسيم الثلاثي في المصنفات اللاحقة هو الذي أضفى عليه طابع الشرعية وليس العكس. تولي الورقة اهتمامًا خاصًا بمفهوم البديع منذ ظهوره في القرن الثاني الهجري/الثامن الميلادي وتتتبع مسار تطوره في الأدب العربي وفي الدراسات العربية في الغرب، لتضيء على عدد من التحولات المفهومية والمنهجية والثقافية للبلاغة العربية.

et-Teğâyür Üzerine İnceleme: Şerhler ve Bedîʿiyyât Arasında Bedîʿ İlmi

Prof. Dr. Syrinx von Hees

syrinx.hees@uni-muenster.de

14. yüzyıl, Arap retoriğinin kurulması açısından oldukça önemli bir dönemdir ve bu etkinin Osmanlı dönemine kadar uzandığı görülmektedir. İlk olarak, al-Ḫaṭīb al-Qazwīnī (ö. 1338) bu yüzyılın başında *Talḫīṣ al-miftāḥ* adlı eserini kaleme almıştır. Bu eser, hemen o dönemde Arap retoriğinin merkezi bir ders kitabı olarak kabul edilmiştir. Retorik, bu dönemden itibaren üniversite eğitimi çerçevesinde Bağımsız bir disiplin olarak ele alınmış ve üç alt dala ayrılmıştır: Anlam Bilimi (*ʿilm al-maʿānī*), Pragmatik (*ʿilm al-bayān*) ve Stilistik (*ʿilm al-badīʿ*). Sonrasında, bu merkezi metin, Arap retoriğinin standart teorisini temsil ederek yüzyıllar boyunca çeşitli yorumlarla ele alınmıştır. İkincisi, bu yüzyılda, peygamber Muhammed'i öven ve stilistik araçlar üzerine teorik tartışmalar içeren ilk stilistik şiirler (*badīʿiyyāt*) yazılmıştır. Bu tür, uzun bir dönem boyunca popülerliğini korumuştur.

Bu sunumda, özellikle Stilistik (*ʿilm al-badīʿ*) üzerinde durarak standart teori ve teorik tartışmalar içeren stilistik şiirler arasındaki bağlantıları inceleyeceğim ve bu iki yazın geleneğinin Osmanlı dönemine kadar olan gelişimini ele almaya çalışacağım. Bu tür bir çalışmayı mümkün kılmanın bir yolu, yalnızca bir stilistik araca odaklanmak, ancak geniş bir yelpazedeki tekil eserleri bu çalışmaya dahil etmektir. Bu nedenle, bu sunumda *at-taġāyur* (farklılık / karşılıklı dönüşüm / benzeşmeme / ayrışma) stilistik aracının tarihini örnek olarak ele alacağım. *At-taġāyur* stilistik aracı, bu iki gelenek arasındaki bağlantı ve daha sonraki gelişim hakkında temel sorularımız açısından özel bir öneme sahiptir. Bunun nedeni, *Talḫīṣ al-miftāḥ*'da bahsedilmemesine rağmen, muhtemelen ilk *badīʿiyya* olan ve Ṣafī ad-Dīn al-Ḥillī (ö. 1350) tarafından yazılmış şiirde sunulmuş ve tartışılmış olmasıdır. Bu araç daha sonra birçok stilistik şiirde ele alınmıştır. Bu bağlamda şu sorular ele alınacaktır: Bu araç daha sonraki yazarlar tarafından nasıl ve hangi biçimde ele alınmıştır? Standart teoriye entegre edilmiş midir yoksa repertuardan tamamen çıkarılmış mıdır? Veya diğer araçlarla birleştirilmiş midir? İzleyen yüzyıllarda standart teori ile daha pratik odaklı stilistik şiirler arasındaki fark nasıl ele alınmıştır?

At-taghayur as Case Study: Stylistics Between Standard Theory and Stylistic Poems

The 14th century is of particular importance for the establishment of Arabic rhetoric, which had an impact well into the Ottoman period. Firstly, al-Ḫaṭīb al-Qazwīnī (d. 1338) wrote his *Talḫīṣ al-miftāḥ* at the beginning of this century, a work that was immediately accepted as the central textbook on Arabic rhetoric, a subject, that started from that period onwards to be thought and taught as an independent discipline in the frame of university teaching, subdivided into Semantics (*ʿilm al-maʿānī*), Pragmatics (*ʿilm al-bayān*), and Stylistics (*ʿilm al-badīʿ*). Subsequently, this central text – representing the standard theory of Arabic rhetoric – was commented on for centuries. Secondly, it was in this century that the first stylistic poems in praise of the prophet Muḥammad (*badīʿiyyāt*) were written that included theoretical discussion on stylistic devices, a genre that remained popular for over a long period of time.

In my contribution, I will focus on Stylistics (*ʿilm al-badīʿ*) in order to scrutinise the links between these two strands of rhetorical writing, namely the standard theory with its commentaries and the stylistic poems with their theoretical discussion, and try to unfold their development well into the Ottoman period. One way of making such endeavour possible, is to focus on one stylistic device only, but include a broad spectrum of singular works in this study. Therefore, this contribution will examine the history of the stylistic device *at-taġāyur* (difference / mutual alternation / dissimilarity / differentiation) taken here as an example. This stylistic device is of special interest for our main question about the intertwinement of the two traditions and their later development, because it is not mentioned in the *Talḫīṣ al-miftāḥ*, but is presented and discussed in what is possibly the first *badīʿiyya* composed by Ṣafī ad-Dīn al-Ḥillī (d. 1350) and after that taken up in many stylistic poems. The question would be, how and in what form it will be taken up by later authors or integrated into the standard theory or deleted from the repertoire altogether or combined with other devices? How will be negotiated the difference between the standard theory and the more practice oriented stylistic poems in the following centuries?

التغاير: علم البديع بين الشروح على القزويني والبديعيات

في بداية القرن الرابع عشر كتب القزويني (ت ١٣٣٨) كتابه تلخيص المفتاح وخلال هذا القرن كتبت شروحات كثيرة على هذا الكتاب.

وظهرت في هذا القرن أيضًا البديعيات وهو أسلوب أدبي ظل شائعًا لفترة طويلة، حتى أن العديد من القصائد البديعية كُتبت أيضًا في العصر العثماني الاحق.

في مقالتي سوف أقوم بالتدقيق بين الشروحات والبديعيات مركزة بشكل خاص على التغاير في البديعيات والبحث عن إنتقال هذا الأسلوب البديعي الى الشروحات.

İspat Yoluyla İtiraz – Safedî'nin "el-Kavlu bi'l-Mûcib" Üzerine Eseri ve Osmanlı Dönemindeki Etkileri

M. A. Andreas Knöll

andreas.knoell@uni-muenster.de

Salahaddin Halil b. Eybek es-Safedî (ö. 764/1363), Memlûk dönemi edebiyatının en önemli ve üretken yazarlarından biridir. Her ne kadar sonraki nesiller arasında genellikle biyografi eserleriyle tanınsa da –örneğin, kapsamlı çalışması *el-Vâfî bi'l-Vefeyât* gibi–, Safedî özellikle bir edebiyatçı, divan yazarı ve şair olarak da öne çıkmıştır. Geniş çaplı çalışmaları, onun bedî' sanatına olan özel ilgisini de açıkça göstermektedir. Bu bağlamda, Safedî yalnızca *cinas*, *teşbih* ve *tevriye* gibi en bilinen bedî' sanatlarını ele almakla kalmamış, aynı zamanda her biri tek bir türü özel olarak inceleyen birçok eser kaleme almıştır.

Bu bilinen süslemeli ifadelerin yanı sıra, Safedî *el-Kavlu bi'l-Mûcib* hakkında da bir eser yazmıştır. Bu metin, *"el-Havlü'l-Mûcib fî el-Kavli bi'l-Mûcib"* başlığıyla kaleme alınmış olup, yapılması planlanan araştırmanın ana konusunu oluşturacaktır. Bu eser, yalnızca premodern bir yazar tarafından bu tür üzerine yazılmış en kapsamlı metinlerden biri olmakla kalmayıp, içeriği açısından önceki ve çağdaşı yaklaşımlarla karşılaştırıldığında özel birtakım özelliklere sahiptir. Örneğin, Safedî, *el-Kavlu bi'l-Mûcib*in kökenini detaylı bir şekilde İslam hukuk ilkelerinden (usûl-i fıkıh) açıklamakta ve sadece şiirden örnekler sunmakla yetinmeyip, pek çok anekdottan da örnekler aktarmaktadır.

Araştırma, *el-Kavlu bi'l-Mûcib* türüne genel bir girişle başlayacak ve ardından eserin kendisini ve bağlamını yakından inceleyecektir. Daha sonra, bu sınıflandırmanın Osmanlı döneminde bedî' üzerine yazılmış metinlerdeki (şerhler, bedî'iyyât vb.) etkisini inceleyecektir. Örneğin, bu dönemde Abdürrahim el-Abbâsî, Abdülganî en-Nâblusî veya Halep'ten Kasım b. Muhammed el-Bekercî gibi yazarlar tarafından kaleme alınan metinlerde eserin yankıları değerlendirilecektir. Bu şekilde araştırma, Safedî'nin eserinin daha sonraki retorik teorileri üzerindeki önemini de keşfetmeyi amaçlamaktadır.

Sonuç olarak, bu araştırma, Safedî'nin eserinin kendi dönemi için önemini ve Osmanlı düşünce tarihi bağlamındaki etkilerini tartışmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Safedî, el-Kavl bi'l-mûcib, Belâgat Üslupları, Abbâsî, Osmanlı Bedîʿi.

Objection through Affirmation – aṣ-Ṣafadī's Book on *al-qawl bi-l-mūjib* and its Reception in the Ottoman Empire

Ṣalāḥ al-Dīn Khalīl ibn Aybak aṣ-Ṣafadī (d. 764 /1363) was one of the most important and prolific writers of the Mamluk Empire in the 14th century. Although he is known to posterity primarily as the author of influential biographical lexicons, especially his comprehensive work *al-Wāfī bi-l-wafayāt*, he was primarily active as a man of letters, chancery scribe, and poet. His extensive oeuvre also reveals a specific interest in stylistic devices (*al-badīʿ*), as he wrote several monographs dealing exclusively with one specific figure, such as paronomasia (*jinās*), comparison (*tashbīh*) and double entendre (*tawriya*).

In addition to these more popular stylistic devices, he also wrote a book on the figure of the "affirmative statement" (*al-qawl bi-l-mūjib*). This text, entitled "The Astonishing Fright in the Affirmative Statement" (*al-Hawl al-muʿjib fī l-qawl bi-l-mūjib*), will be the focus of the envisaged paper. Not only is it probably the most comprehensive treatise on this stylistic figure by a pre-modern author, but also has some special features in terms of content compared to earlier and contemporary approaches. For example, aṣ-Ṣafadī explains in detail the origin of this figure from Islamic legal hermeneutics (*uṣūl al-fiqh*) and quotes not only poems, but also a

large number of humorous anecdotes to illustrate it. After a brief introduction to the stylistic figure *al-qawl bi-l-mūjib* in general, the paper will therefore first take a closer look at the book itself and its background. Subsequently, it will examine the reception of this work in texts on stylistic devices (commentaries, super-commentaries, *Badīʿiyyāt* annotations etc.), that were written in the Ottoman Empire, for example by Kamāl Pāshāzāde, ʿAbd al-Raḥīm al-ʿAbbāsī, ʿAbd al-Ġanī an-Nābulusī or Qāsim ibn Muḥammad al-Bakrajī al-Ḥalabī. In doing so, it seeks to explore as to what extent aṣ-Ṣafadī's extensive and special treatise was also relevant for later rhetorical theory.

The Paper thus aims to discuss the significance of the text both in its own time and with regard to Ottoman intellectual history.

Keywords: aṣ-Ṣafadī – *al-qawl bi-l-mūjib* – stylistic devices – al-ʿAbbāsī – Ottoman *badīʿ*

الاعتراض بالإثبات - كتاب الصفدي في القول بالموجب وتلقيه في العصر العثماني

كان صلاح الدين خليل بن أيبك الصفدي (ت. ١٣٦٣/٧٦٤) من أهم المؤلفين وأكثرهم إنتاجًا في العصر المملوكي. ورغم أنه معروف لدى الأجيال اللاحقة في المقام الأول بمصنفاته المؤثرة في التراجم، مثل مؤلفه الشامل "الوافي بالوفيات"، إلا أنه كان نشطًا بشكل خاص كأديب وكاتب ديوان وشاعر. كما يكشف عمله الواسع عن اهتمام خاص بالبديع، حيث ألف العديد من الكتب التي تتناول نوعًا واحدًا منه حصريًا، مثل الجناس والتشبيه والتورية.

بالإضافة إلى اشتغاله بهذه المحسنات الأكثر شهرة، ألف أيضًا كتابًا عن القول بالموجب وسيكون هذا النص بعنوان "الحول الموجب في القول بالموجب" موضوع البحث المتوخى. ليس فقط أنه ربما يكون النص الأكثر شمولاً حول هذا النوع من قبل مؤلف ما قبل الحداثة، ولكنه يتمتع أيضًا ببعض الميزات الخاصة من حيث المحتوى مقارنة بالمناهج السابقة والمعاصرة. على سبيل المثال، يشرح الصفدي بالتفصيل أصل القول بالموجب من أصول الفقه ولا يشير فقط إلى شواهد من الشعر، وإنما أيضًا إلى شواهد من عدد كبير من النوادر.

بعد مقدمة موجزة عن القول بالموجب بشكل عام، ستلقي الورقة البحثية أولاً نظرة فاحصة على الكتاب نفسه وبسياقه. وبعد ذلك، ستفحص تلقي هذا تصنيف في النصوص اللاحقة عن البديع (الشروح والبديعيات وما إلى ذلك)، التي كُتبت في الفترة العثمانية، على سبيل المثال من تأليف عبد الرحيم العباسي، أو عبد الغني النابلسي، أو قاسم بن محمد البكرجي الحلبي. وبهذه الطريقة تسعى إلى استكشاف مدى أهمية كتاب الصفدي لنظرية البلاغة اللاحقة أيضًا.

ومن ثم، يهدف هذا البحث إلى مناقشة أهمية النص في عصره وكذلك فيما يتصل بالتاريخ الفكري العثمان.

الكلمات المفتاحية: الصفدي، القول الموجب، الأساليب البلاغية، العباسي، البديع العثماني

Nasıl Muhkem Olanı Müteşabihe Dönüştürürsünüz: Zâriyât Suresi 47. Ayeti

Dr. Luca Rizzo

l_rizz02@uni-muenster.de ORCID: 0000-0002-9796-8557

Bu araştırma, Zâriyât Suresi'nin 47. ayetinin belagat analizine odaklanmakta ve bu ayetin, Hatîb el-Kazvînî'nin (*Telhîsü'l-Miftâh*, ö. 739/1338) eserinden başlayarak nasıl tevriye sanatına bir örnek haline geldiğini ve bu yorumsal fikrin belagatla ilgili eserlerde (şerhler, *Telhîs* üzerine yazılmış yorumlar ve teolojik çalışmalar gibi) nasıl geliştiğini incelemektedir.

Eski edebiyat eleştirmenleri ve belagat âlimleri, Kazvînî'nin bu ayeti *Telhîs* ve *İzâh* isimli eserlerinde tevriye başlığı altında düzenlemesine kadar bu ayete özel bir dikkat göstermemiştir. Kazvînî, ayetin içeriğindeki anlam belirsizliğini, *tevriye-i müraşşaha* olarak adlandırılan belagat sanatının bir örneğiyle açıklamıştır. Bu tür tevriye, anlamın yakın olanı işaret eden bir çağrışımı ile uzaktaki bir anlamı ima eden yapıyı barındırır ve bu tarihten itibaren tevrîye sanatı için model bir örnek haline gelmiştir.

Zâriyât Suresi'nin 47. ayeti, önceki müfessirler tarafından belirli bir anlam karmaşası veya belirsizliği içermediği şeklinde değerlendirilmiştir. Çünkü "أيد" kelimesi, teşbih ya da tecsime (Allah'ı insan biçiminde düşünmeye) dair herhangi bir anlam taşımaz. Bu kelimenin yorumu Allah'ın doğası ve özüyle ilgili olmayıp, أيد kelimesi güç anlamına gelen "آد" fiilinin bir türevidir.

Bununla birlikte, Kazvînî ve onun eserlerini şerh edenler, bu ayetin bir anlam belirsizliği içerdiğini kabul etmiş ve ayeti, dinleyiciyi ya da okuyucuyu yanılgıya düşüren bir yapı olarak değerlendirmiştir. Okuyucunun zihninde أيد kelimesi önce el "يد" kelimesinin çoğulu (hakiki anlam) olarak algılanırken, daha sonra mecazi anlamı olan güç ve mülk kavramına işaret etmektedir. Burada ilk anlam (yakın anlam) istenmeyen, ikinci anlam (uzak anlam) ise kastedilen manadır.

Belagat düşüncesindeki bu yorum değişiminin sebebi, belagat ilminin dinleyici ve okuyucunun perspektifine odaklanması, müfessirlerin görüşlerinden ziyade dinleyicinin anlamı nasıl algıladığına önem vermesidir. Böylece bu bilim dalının amacını pragmatik bağlamda daha net bir şekilde ortaya koyar.

Anahtar Kelimeler: Muhkem ve müteşabih, Kur'an'da müphemlik, Allah antropomorfizmi, ilmi'l-belāġa, ilmu'l-badī', tevriye

How to Make Ambiguous What is Not: The Case of Q. 51:47

This paper investigates the rhetorical analysis of Q. 51:47 and how it became an example of ambiguity especially in the tradition of the commentaries on al-Ḫaṭīb al-Qazwīnī's (d. 739/1338) *Talḫīṣ al-miftāḥ*.

Q. 51:47 never attracted the attention of pre-modern scholars of rhetoric and stylistics until al-Qazwīnī classified this verse as an example of ambiguity explicable through the rhetorical device *tawriya*, making it the standard example of *tawriya muraššaḥa*. The previous exegetical tradition has never detected in Q. 51:47 a specific ambiguity of meaning that it must be explained in such a way as not to incur anthropomorphist misinterpretations of the nature and essence of God. Starting from the commentators of al-Qazwīnī's *Talḫīṣ*, this verse was accepted as presenting an intrinsic ambiguity which would deviate the understanding of the reader who would be misled by a dichotomy between a proper meaning of a word (*ḥaqīqa*) and its figurative sense (*mağāz*) resulting in the simultaneous presence of two mutually exclusive meanings.

Keywords: *Muḥkam* and *mutašābih*, Ambiguity in Koran, anthropomorphism of God, *ʿilm al-balāġa*, *ʿilm al-badīʿ*, *tawriya*

كيف تُحوّل المحكم إلى المتشابه: الآية ٤٧ من سورة الذاريات

يتعمق هذا البحث في التحليل البلاغي للآية ٤٧ من سورة الذاريات وكيف أصبحت مثالاً للتورية ابتداء من تلخيص المفتاح للخطيب القزويني (ت ١٣٣٨/٧٣٩) وكيف تطورت هذه الفكرة التفسيرية في المصنفات البلاغية كالشروح والتعليقات على التلخيص والأعمال اللاهوتية أيضاً.

لم يلتفت القدماء من علماء النقد الأدبي والبلاغة إلى هذه الآية حتى رتبها القزويني في باب التورية من كتابيه التلخيص والإيضاح ووضح التباسها من خلال الأسلوب البلاغي المسمى بتورية مرشحة وهي التورية التي لها لازم يشير إلى معناها القريب وتكون منذ ذلك الوقت المثال النموذجي إلى هذا الفن.

لم يعتبر المفسرون السباق الآية ٤٧ من سورة الذاريات التباساً معينا في المعنى ولا التباساً قط لأن الكلمة "أييد" ليس لها معنى التجسيم وتفسيرها لا يتعلق بطبيعة الله تعالى وجوهره ولا بد من البعد عن أهل المجسمة فالأيد مصدر الفعل آد بمعنى قوي.

على الرغم من هذا انطلاقاً من القزويني وشرّاحه تم قبول هذه الآية على أن

ها تقدم التباساً في المعنى الذي يضلل السامع أو القارئ وهو يفكر أن الأيد جمع يد ولها معنيان متناقضان أوّلهما حقيقي وهو الكفّ وثانيهما مجازي وهو القوة والملك: أوّل المعنى قريب وغير مراد فالثاني بعيد ومراد.

وكان السبب في تغير الفكر التفسيري أنّ علم البلاغة يأخذ بوجه نظر السامع والقارئ لا رأي المفسرين حتى يوضح الهدف التداولي لهذا العلم.

الكلمات المفتاحية: المحكم والمتشابه، التباس في القرآن الكريم، تجسيم/تشبيه الله، علم البلاغة، علم البديع، تورية.

Cemâleddin el-Vatvât'ın Gurerü'l-Hasâ᾽isi'l-Vâzıh Adlı Eserinde Ahlak-Mizah İlişkisi

Dr. Öğr. Üyesi Murat ATAMAN[1]

ORCID: 0000-0002-7049-3125 murat-ataman58@hotmail.com

Hicri VIII. yüzyıl müelliflerinden Mısırlı ansiklopedist Cemâleddin el-Vatvât'ın (öl.718-1318) *Gurerü'l-hasâ᾽isi'l-vâzıha ve ᶜurerü'n-nekâ᾽isi'l-fâzıha* isimli eseri, bireysel ve sosyal ahlaki olgunlaşmayı kendisine misyon belirlemiş temel *edeb* çalışmalarından biridir. Vatvât, eserinde ahmaklık, korkaklık, cimrilik ve tembellik gibi kusurları ele alırken ayetler, hadisler, tarihî olaylar ve kelam-ı kibar gibi geniş bir kaynak yelpazesi kullanmıştır. Bunlara ek olarak eser boyunca gülmece yönü ağır basan anlatılara yer verilmiş olması çalışmayı mizah edebiyatı açısından da cazip hale getirmiştir. Bu çalışmada, Vatvât'ın eserindeki mizahi unsurların hem dil ve edebiyat yönünden analizi yapılacak hem de ahlak konularıyla ilişkisi incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Arap Dili ve Edebiyatı, Ahlak, Etik, Mizah, Cemâleddin el- Vatvât.

1 Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

The Relationship Between Morality and Humor in Cemâleddin el-Vatvât's Work Gurerü'l-Hasâʾisi'l-Vâzıh.

The work *Gurerü'l-hasâʾisi'l-vâzıha ve ʿurerü'n-nekâʾisi'l-fâzıha* by the 8th-century Hijri Egyptian encyclopedist Cemâleddin el-Vatvât (d. 718-1318) is one of the key adab (etiquette and ethics) works focused on fostering individual and social moral maturity. In his work, Vatvât addresses flaws such as foolishness, cowardice, stinginess, and laziness, utilizing a broad array of sources, including verses from the Qur'an, hadiths, historical events, and notable sayings. Additionally, the inclusion of humor-rich narratives throughout the work makes it appealing from a literary humor perspective. This study will analyze the humorous elements in Vatvât's work from both linguistic and literary angles and examine their connection to ethical themes.

Keywords: Arabic Language and Literature, Morality, Ethics, Humor, Cemâleddin el-Vatvât.

عَلَاقَةُ الأَخْلَاقِ بِالمِزَاحِ فِي كِتَابِ غُرَرِ الخَصَائِصِ الوَاضِحَةِ لِجَمَالِ الدِّينِ الوَطْوَاطِ

يُعتبر كتاب غرر الخصائص الواضحة وعرر النقائص الفاضحة للموسوعي المصري من القرن الهجري الثامن، جمال الدين الوطواط (ت. ٧١٨-١٣١٨)، من أهم كتب الأدب التي تهدف إلى تعزيز النضج الأخلاقي الفردي والاجتماعي. يعالج الوطواط في كتابه عيوبًا مثل الحماقة، والجبن، والبخل، والكسل، معتمدًا على مجموعة واسعة من المصادر، بما في ذلك آيات من القرآن الكريم، والأحاديث النبوية، والأحداث التاريخية، والأقوال المأثورة. بالإضافة إلى ذلك، فإن تضمين السرد الغني بروح الدعابة في جميع أنحاء الكتاب يجعله جذابًا من منظور الأدب الفكاهي. ستقوم هذه الدراسة بتحليل العناصر الفكاهية في عمل الوطواط من النواحي اللغوية والأدبية، وتدرس ارتباطها بالموضوعات الأخلاقية.

الكلمات المفتاحية: اللغة والأدب العربي، الأخلاق، الآداب، المِزاح، جمال الدين الوطواط

Gazûlî'nin Metâli'ul-Büdûr Adlı Eserinin Arap Mizah Tarihi Açısından Değeri

Dr. Şükrü DİNÇER[1]

dincersukru2520@gmail.com ORCID: 0000-0002-7040-4479

Memlük Türklerinden edip ve şair Ali b. Abdullah el-Gazûlî'nin (ö. 815/1412) Arap kültür ve folklorunu derlediği, *Metâliu'l-büdûr fî menâzili's-sürûr* adlı ansiklopedik eseri muhtevasında önemli ölçüde mizahi materyal barındıran teliflerdendir. Bu çalışmanın amacı; *Metâliu'l-büdûr*'da kaydedilen mizahi rivayetlerden hareketle eserin, Arap mizahı açısından değerini ortaya koymaktır.

Sofra edebiyatı ve mücûn temalı nevadir başta olmak üzere klasik Arap mizahının hemen her konu ve temasına ilişkin hikâyeyi muhtevasında görebileceğimiz eserde, klasik mizahın önde gelen pek çok tipoloji ve karakterine de rastlamak mümkündür.

Gazûlî'nin hemen her bölümünde mizahi bir rivayetle karşılaşabileceğimiz eserinde, ciddi konulardan bahis açıldıktan sonra; bir rivayet, bir latife, bir hikâye, bir nükte vb. terim veya klişelerle anekdotlara geçişler sağlanmıştır. Ciddi konuların aktarımı bir kenara bırakıldığında dahi, kendisinden geriye müstakil bir mizah

1 Meb: Öğretmen

kitabı kalacak ölçüde hatırı sayılır bir anekdotik malzeme içeren *Metâliu'l-büdûr*, bu yönüyle göz ardı edilmemesi gereken zengin bir kültürel miras sayılabilir.

Çalışma sırasında eser bütünüyle taranarak mizahi yönü ağır basan ne kadar hikâye, nükte, anekdot, şiir vb. varsa tamamı tespit edilip incelenmiştir. Çalışmada belirli bir mizahi temayı, figür ya da tipolojiyi örnekleyen anekdotlara sınırlı sayıda yer verilmiş, son tahlilde eserin Arap mizah tarihi açısından önem ve değeri saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap dili belagatı, klasik Arap mizahı, Gazûlî, Metâli'u'l-büdûr.

The Significance of Gazûlî's Matâli' al-Budûr in the History of Arabic Humor

The encyclopedic work *Matâli' al-budûr fî manâzil al-surûr*, authored by the Mamluk Turk writer and poet ʿAlî b. ʿAbdallâh al-Gazûlî (d. 815/1412), is among the compositions that incorporate a significant amount of humorous material within the context of Arabic culture and folklore. This study aims to reveal the significance of *Matâli' al-budûr* in the history of Arabic humor by examining the humorous narratives recorded within the work.

The book contains stories reflecting almost every topic and theme of classical Arabic humor, including table literature and *mujûn* (satirical humor). It also features many typologies and characters that are central to classical humor. Throughout the work, Gazûlî integrates humor by transitioning from serious discussions to anecdotes using terms or clichés such as "a report," "a joke," "a story," or "a witticism." Even if its serious sections were omitted, the work would still constitute a substantial collection of humorous anecdotes, making it an invaluable piece of cultural heritage.

During this study, the entire work was reviewed to identify and analyze all humorous stories, witticisms, anecdotes, poems, and related materials. A limited selection of anecdotes was included to illustrate specific humorous themes, figures, or typologies. Ultimately, the study establishes the importance and value of *Matâli' al-budûr* in the history of Arabic humor.

Keywords: Arabic rhetoric, classical Arabic humor, Gazûlî, *Matâli' al-budûr*.

أهمية كتاب "مطالع البدور" للغزولي في تاريخ الفكاهة العربية

يُعدُّ كتاب مطالع البدور في منازل السرور، الذي ألَّفه الكاتب والشاعر التركي المملوكي علي بن عبد الله الغزولي (ت. ٨١٥هـ/١٤١٢م)، من الأعمال الموسوعية التي تحتوي على مادة فكاهية غنية ضمن سياق الثقافة والفولكلور العربي. تهدف هذه الدراسة إلى الكشف عن أهمية مطالع البدور في تاريخ الفكاهة العربية من خلال تحليل الروايات الفكاهية الواردة فيه.

يمكن العثور في هذا الكتاب على قصص تتناول مختلف موضوعات وأغراض الأدب الكلاسيكي العربي في مجال الفكاهة، خاصة أدب المائدة وموضوع المجون. كما يمكن أن نلتقي فيه بالعديد من الشخصيات والأنماط البارزة التي تمثل الفكاهة الكلاسيكية..

في جميع أنحاء العمل، يدمج الغزولي الفكاهة مع الموضوعات الجادة من خلال الانتقال إلى النوادر باستخدام مصطلحات أو عبارات مثل "رواية"، "نكتة"، "قصة"، أو "طرفة". وحتى لو تم تجاهل الأقسام الجادة، فإن الكتاب سيظل يشكل مجموعة كبيرة من النوادر الفكاهية، مما يجعله إرثًا ثقافيًا لا يُقدّر بثمن.

خلال هذه الدراسة، تمت مراجعة الكتاب بالكامل لتحديد وتحليل جميع القصص والنكات والنوادر والقصائد الفكاهية والمواد ذات الصلة. وتم تضمين أمثلة محدودة من النوادر لتوضيح

موضوعات أو شخصيات أو نماذج فكاهية معينة. وفي النهاية، تُبرز الدراسة أهمية وقيمة مطالع البدور في تاريخ الفكاهة العربية.
الكلمات المفتاحية: البلاغة العربية، الفكاهة العربية الكلاسيكية، الغزولي، مطالع البدور.

Seleksiyon Merakının Tatlı Meyvesi: İbn Manzur'un el-Müntehab ve'l-Muhtâr'ında Mizahi Anlatılar

Dr. Öğr. Gör. Tuncay TAN[1]

tantuncay@uludag.edu.tr ORCID: 0000-0002-0874-9900

Arap sözlükbiliminin "İbn Manzûr" künyesiyle meşhur VIII/XIV. yüzyıldaki en parlak siması ve şahikası Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem (ö. 711/1311)'in *el-Müntehab ve'l-Muhtâr fi'n-Nevâdir ve'l-Eş'âr* adlı nispeten az bilinen eseri, geç dönem nükte derleyiciliğinin mütevazı ama yine de kenarda köşede unutulmaması gereken nadide bir örneğidir. Şayet çağdaşı Safedî'nin (ö. 764/1363) "*İbn Manzûr'un muhtasar hale getirmediği bir edep kaynağı bilmiyorum*" değerlendirmesi bir gerçeği ifade ediyorsa, tükenmez bir gayretle kelime, deyim, mesel vb. dil ve istişhat malzemesi devşirme işinde profesyonelleşen İbn Manzur'un, bir nevi mola çalışması olarak görülmesi gereken bu eserine, baştan sona keyifle okunacak edebi ve mizahi bir çalışma gözüyle bakılabilir. Özgün klasik eserlerin ortaya çıkışından yüzyıllar sonra hızlı bir biçimde gelişme kaydeden ihtisarcılık geleneğinin hicri 8. yüzyıldaki örneklerinden *el-Müntehab ve'l-Muhtâr fi'n-Nevâdir ve'l-Eş'âr*, kaynağı *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*'nin başarılı bir seleksiyonudur. İbn Hamdûn (ö. 562/1167)'un eserindeki plana tümüyle sadık kalınarak oluşturulan nevâdir seçkisinde -dini ve hikemi muhtevanın yanı sıra- klasik Arap mizahının renkli figürlerinden birçoğuna rastlanmakta olup, İbn Manzûr burada budalalardan mecnunlara, pintilerden tufeylilere, sakillerden oburlara çok geniş bir kadroyu ağırlamaktadır. Eser ayrıca, hacimli bir kültür ansiklopedisinin sayısız sayfaları arasında fark edilmesi güç bir malzemeyi mizah düşkünlerinin önüne koyması yönüyle de kayda değerdir. İşte bu çalışmanın amacı, akademiyada yeterince bilinmediğini düşündüğümüz bu klasiğin camiamıza tanıtılması ve keyifli muhtevasının ilgililere ulaştırılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Arap dili belagatı, klasik Arap mizahı, ihtisar, İbn Manzûr, *el-Müntehab ve'l-Muhtâr fi'n-Nevâdir ve'l-Eş'âr*.

The Sweet Fruit of Selective Curiosity - Humorous Tales in Ibn Manzur's "Al-Mukhtār wa-l-Mukhtab"

The book *Al-Mukhtār wa-l-Mukhtab fi al-Nawadir wa-l-Ash'ar* by Abu al-Fadl Jamal al-Din Muhammad ibn Makram, known as Ibn Manzur (d. 711 AH / 1311 AD), is considered one of the rare works that, despite not achieving widespread fame, serves as a notable example of humorous story collections from later Islamic eras that deserve not to be overlooked.

Within the growing trend of abridgment that accelerated in the centuries following the advent of classical works, *Al-Mukhtār wa-l-Mukhtab fi al-Nawadir wa-l-Ash'ar* stands as a model of the 8th-century AH tradition. It serves as a carefully selected compilation drawn from Ibn Hamdun's *Tadhkirat al-Hamadhaniyya* (d. 562 AH / 1167 AD), retaining Ibn Hamdun's original style. The humorous characters of classical Arabic literature appear throughout—alongside religious and wise anecdotes—ranging from fools and madmen to misers, intruders, dullards, and gluttons.

The book distinguishes itself by bringing together unique material that might otherwise go unnoticed in a vast cultural compendium, adding distinct value to this work. Accordingly, this research aims to introduce this classic book to academic circles and share its enjoyable content with those interested in Arabic humor.

1 Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

Keywords: Arabic rhetoric, classical Arabic humor, abridgment, Ibn Manzur, *Al-Mukhtār wa-l-Mukhtab fi al-Nawadir wa-l-Ash'ar*.

ثمرة الفضول الانتقائي الحلوة: الحكايات الفكاهية في كتاب "المنتخب والمختار" لابن منظور

يُعدُّ كتاب "المنتخب والمختار في النوادر والأشعار" لأبي الفضل جمال الدين محمد بن مكرم، المشهور بـ "ابن منظور" (ت. ٧١١ هـ / ١٣١١ م)، والذي يُعتبر من ألمع وأرفع شخصيات علم المعاجم العربية في القرن الثامن الهجري / الرابع عشر الميلادي، من الأعمال النادرة التي لم تحظَ بشهرة كبيرة، لكنه يبقى مثالاً جديراً بالاهتمام لنماذج جمع النكات في العصور المتأخرة، والتي ينبغي ألَّا تُهمل في زاوية النسيان.

وفي إطار التقليد المتزايد للاختصار الذي تطور سريعاً بعد قرون من ظهور الأعمال الكلاسيكية الأصيلة، يُعد كتاب "المنتخب والمختار في النوادر والأشعار" من نماذج القرن الثامن الهجري، ويُعتبر انتقاءً موفقاً من "تذكرة الحمدونية" لابن حمدون (ت. ٥٦٢ هـ / ١١٦٧ م)، ويحافظ هذا الانتقاء على نهج ابن حمدون الأصلي؛ إذ تتنوع شخصيات الفكاهة الكلاسيكية العربية - إلى جانب المحتوى الديني والحكمي - ما بين الحمقى والمجانين والبخلاء والمتطفلين والسمجين والنهمين.

يتميّز هذا الكتاب بجلب مواد يصعب الانتباه إليها من موسوعة ثقافية ضخمة لدى المهتمين بالفكاهة؛ مما يضيف له قيمةً فريدة. ولذلك فإن هذا البحث يهدف إلى تعريف الأوساط الأكاديمية بهذا الكتاب الكلاسيكي، ونقل محتواه الممتع إلى المهتمين.

الكلمات المفتاحية :البلاغة العربية، الفكاهة العربية الكلاسيكية، الاختصار، ابن منظور، المنتخب والمختار في النوادر والأشعار.

Sekizinci Yüzyılda Makame: - Harîrî, Safiyüddin Hîllî ve Çağdaşları Arasında-

---

Öğr. Gör. Doa el-Afifi

doaaelafifi@gmail.com/ doaaahmed.el@marmara.edu.tr ORCID: 0000-0003-4779-8649

Bu makale, "Sekizinci Yüzyılda Makame: -Hariri, Safiyüddin Hilli ve Çağdaşları Arasında-" başlığıyla, Memlük dönemi Arap edebiyatında makame türünün gelişimini ele almaktadır. Makame, Abbâsî döneminde özellikle Hamadânî ve Harîrî gibi yazarlar eliyle, kısa hikayelerin süslü bir dille yazılmasıyla ortaya çıkmış ve sonrasında dönem edebiyatçılarının ilgisini çekmiştir. Sekizinci yüzyılda, bu sanat dalı, özellikle kafiyeli nesir ve dilencilik gibi Abbâsî makame öğelerinden uzaklaşarak, Memlük yazarları arasında sanatsal dokunuşlar ve yeni temalarla önemli bir gelişim göstermiştir. Yazarlar, dönemin entelektüel ve sosyal ihtiyaçlarına uygun olarak, farklı amaçlar ve üsluplar sergilemiş, ancak yine de makame sanatının önde gelen isimlerinden, özellikle de el-Harîrî'den etkilenmişlerdir.

Bu alanda öne çıkan bazı önemli isimler arasında, makamelerine eğitsel ve dini boyutlar ekleyen İbnü's-Sakîl el-Cezerî ve dönemin eğitim yöntemlerini ve kurumlarını betimleyen Salahuddin Safedî yer alır. Harîrî'den

etkilenen Safiyyüddin Hilli ise, kendine özgü bir sanatsal üslup geliştirmiştir. Makale, sekizinci yüzyılda makame sanatıyla ilgilenen ve özellikle de bazen Harîrî'yi taklit edip bazen de mizah eklediği özel üslubuyla Safiyyüddin Hilli üzerinde odaklanmaktadır. Ayrıca çalışma, makame türünün sekizinci yüzyıl yazarları arasındaki önemini ve Memlük döneminin edebi ve kültürel çeşitliliğini nasıl yansıttığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Makame, Sekizinci Yüzyıl, Harîrî, Safiyüddin Hîllî, Salahuddin Safedî, Arap Edebiyatı, Memlük Dönemi, Çağdaşlar.

The Maqama in the Eighth Century between Al-Hariri, Safi Al-Din Al-Hilli, and His Contemporaries

This article, entitled 'Maqama in the Eighth Century: -Among al-Hariri, Safiy al-Din Hilli and their Contemporaries-', deals with the development of the maqama genre in Mamluk Arabic literature. Maqama emerged in the Abbasid period, especially by writers such as Hamdani and al-Hariri, with the writing of short stories in an ornate language, and then attracted the attention of the litterateurs of the period. In the eighth century, this branch of art developed significantly among Mamluk writers with stylistic touches and new themes, especially by moving away from the Abbasid maqama elements such as rhymed prose and begging. The authors exhibited different aims and styles in accordance with the intellectual and social needs of the period, but they were still influenced by the leading figures of maqama, especially al-Hariri.

Some prominent figures in this field include Ibn al-Saqīl al-Jazari, who added educational and religious dimensions to his maqamas, and Salahuddin Safadi, who described the educational methods and institutions of the period. Safiyy al-Din Hilli, who was influenced by al-Hariri, developed his own unique stylistic style. The article focuses on Safiyy al-Din Hilli, who was interested in the art of maqama in the eighth century, especially in his special style, sometimes imitating al-Hariri and sometimes adding humour. The study also reveals the importance of the maqama genre among eighth-century writers and how it reflects the literary and cultural diversity of the Mamluk period.

Keywords: Maqama, Eighth Century, Al-Hariri, Salahuddin Safadi, Safi Al-Din Al-Hilli, Mamluk Era, Arabic Literature, Contemporaries.

المقامة في القرن الثامن بين الحريري وصفي الدين الحلي ومعاصريه

تتناول هذه المقالة التي تحمل عنوان "المقامة في القرن الثامن بين الحريري وصفي الدين الحلي ومعاصريه"، رحلة تطور فن المقامة في الأدب العربي خلال العصر المملوكي. بدأت المقامة كنوع أدبي في العصر العباسي، وتحديداً على يد كتّاب مثل الهمذاني والحريري، حيث امتزجت فيها القصص القصيرة بالأسلوب البديعي لتحصد لاحقاً اهتمام الأدباء في العصور التالية. في القرن الثامن، شهد هذا الفن تطوراً ملحوظاً بين الأدباء المماليك الذين أضافوا إليه لمسات أسلوبية وموضوعات متجددة، بعيداً عن بعض عناصر المقامات العباسية التي اعتمدت على السجع والاستجداء مظهرين التنوع في الأغراض والأساليب بما يتناسب مع الاحتياجات الفكرية والاجتماعية آنذاك مع ارتباطهم وتأثرهم بأعلام فن المقالة على رأسهم الحريري.

برزت أسماء عديدة في هذا المجال، مثل ابن الصقيل الجزري الذي أضاف أبعاداً تعليمية ودينية لمقاماته، وصلاح الدين الصفدي الذي ركز على تصوير أساليب التعليم وأماكنه في تلك الحقبة، بينما أبدع صفي الدين الحلي في مقاماته بأسلوب فني متأثراً بالحريري. تسلط المقالة الضوء على الكتّاب الذين اهتموا بفن المقامة في القرن الثامن الهجري و تأثرهم بالحريري خصوصاً صفي الدين الحلي الذي تمتع بأسلوب خاص يحاكي فيه الحريري أحياناً ويذهب فيه

إلى الفكاهة والمزاح أحيانا. تكشف المقالة كيف حافظ فن المقامة على مكانته بين أدباء القرن الثامن الهجري، وكيف عكس أدب المقامة آنذاك التنوع الأدبي والثقافي الغني في العصر المملوكي.

الكلمات المفتاحية: المقامة، القرن الثامن، صفي الدين الحلي ، الحريري، المعاصرين، العصر المملوكي، الأدب العربي.

İbn Haldun'un Mukaddime'si Özelinde Dil Edinimi ve Öğrenimi: Eğitim Dilbilimi Çerçevesinde Terminolojik Bir Çalışma

Muntasir Fayez Al-Hamad [1]

m.hamad@qu.edu.qa ORCID: 0000-0002-1104-1196

Arapçanın yabancılara öğretilmesi teriminin yeniden gözden geçirilmesi gerektiği yönünde çağrıları artmaktadır. Bunun başlıca sebepleri arasında dilin kapalı bir sistem olarak görülmesi, ideolojik sınıflandırmalar, sömürgeci miras ve dilsel etkinlik alanlarının ev ve okulla sınırlanması sayılabilir. Aynı şekilde, bazı temel Arapça çalışmalarda disiplinler arası çalışmalarla dolu bir araştırmada bilimsel ve metodolojik kalitenin ihmal edildiği görülmektedir.

Ancak Arap dilbilimi terimi, önemi ve canlılığına rağmen, gelişimi ve kullanımını etkileyen zorluklarla karşılaşmaktadır. İlginç bir şekilde, dilbilim teriminin kendisi bile terminolojik karışıklığın içine düşmüştür ve terminolojisi yirmiyi geçmiştir (Al-Hamzawy 1986: 214; Al-Sarraqbi 2008: 382-379; Al-Sudani 2018: 30-32). Bu nedenle, genel olarak terminoloji ve özellikle dilbilim terimleri, terminoloji biliminin karmaşıklığından muzdariptir. Bunlar arasında terminolojik karışıklık, çift anlamlılık ve terim oluşturmadaki dağınıklık yer alır. Buna ek olarak, yabancı terimlerin hâkimiyeti, Arapçalaştırma çabalarında aceleci olma ve çevirinin yetersizliğidir. Standartlaşma, tipleme esasları ve birleştirme çabalarının belirgin bir şekilde eksikliği de cabasıdır.

Bu noktada, kitabı birçok alandaki uzmanları meşgul eden İbn Haldun'un rolüne geliyoruz. Geleneksel eğitim dilbilimi alanının onun bilinci, görüşleri ve eleştirilerinde açık bir yansıması vardır. (Osman 2017; Abdellah & Haridy 2003). Buna ulaşmak için ister geleneksel dilbilimde yerleşmiş olsun ister yeni oluşturulmuş olsun, birçok terimi istenen anlama ulaşmak için incelemeye tabi tutmuştur (Salami 2012, Fawzia 2012, Boufettah 2017). Ancak bu terimlerin çoğu, (melez, medenî, müsta'reb, yetkinlik vb. terimler gibi) güncel tercüme edilmiş ve Arapçalaştırılmamış eşdeğerleri olan anlamlara maruz kalmıştır (İbn Haldun 2012). Bununla birlikte, bu terimler, yukarıda bahsettiğimiz faktörler nedeniyle henüz yerleşmemiştir, ancak anlamları modern eğitim dilbilimi ve pedagojik yaklaşımlarıyla uyumludur.

Peki, İbn Haldun'daki terminoloji ve tarihsel bağlamının incelenmesi, ana dili Arapça olmayanlar için Arapça alanındaki bazı terimlerin karşılaştığı zorlukları aşmada yardımcı olabilir mi? Bu çalışma, ana dili Arapça olmayanlar için Arapça alanındaki terminolojiyi çalışmanın bir yolu olarak sosyo-dilbilimsel yaklaşıma (Al-Maysawi 2013: 48-51) dikkat etmemiz konusunda bize rehberlik edebilir mi? Ve bu durumdan nasıl faydalanabiliriz, terminolojiyi nasıl standartlaştırabilir ve belgeleyebiliriz? Ayrıca, önerilen terimlerin yayınlanması ve kullanılması için nasıl bir yol izleyebiliriz? (Al-Hamad, yayın aşamasında)

1 Katar Üniversitesi, Arapça Merkezi (Yabancı Dil Konuşanlar İçin)

Language Acquisition and Learning in Ibn Khaldun's *Muqaddimah A Terminological Study in light of Educational Linguistics*

Calls for reevaluating the terms related to the field of Teaching Arabic to Non-Natives (e.g., *اللغة* العربية للناطقين بغيرها، لغير الناطقين بها، للأعاجم، للأجانب...) have intensified due to multiple factors, including linguistic classification, ideological implications, and colonial connotations. Furthermore, Arabic studies addressing this subject often lack scientific and methodological rigor, despite being deeply rooted in interdisciplinary fields.

Nevertheless, Arabic linguistic terminology, despite its significance and vitality, faces challenges that hinder its development and application. Notably, the Arabic equivalent of the term "linguistics" itself has fallen into terminological chaos (e.g., لسانيات، لغويات...), with over twenty variations in meaning (الحمزاوي ١٩٨٦: ٢١٤؛ السراقبي ٢٠٠٨: ٣٧٩-٣٨٢؛ السوداني ٢٠١٨: ٣٠-٣٢). As a result, linguistic terminology suffers from issues such as terminological chaos, confusion, duality, and fragmentation. Compounding these challenges are the dominance of borrowed terms, hasty Arabization, inadequate translation, and the lack of standardization, harmonization principles, and unification efforts.

In this context, Ibn Khaldun's work is pivotal, drawing the attention of scholars across various disciplines. His traditional perspectives on educational linguistics reflect his depth of understanding, critique, and innovation (Osman 2003; Abdellah & Haridy 2017). Ibn Khaldun coined numerous terms, whether drawn from traditional linguistics or newly created to convey specific meanings (سلامي ٢٠١٢، فوزية ٢٠١٢، بوفتحة ٢٠١٧). Examples include terms such as *hybrid, urbanite, Arabized,* and *competence* (ابن خلدون ٢٠١٢). While many align with modern educational linguistics, they remain unsettled due to the challenges outlined earlier.

Could exploring Ibn Khaldun's terminological contributions and historical context offer solutions free of the issues facing terminology in the field of teaching Arabic to non-natives? Could this lead to a focus on "sociolinguistic approaches" (الميساوي ٢٠١٣: ٤٨-٥١) to study terminology in this domain? How can we achieve standardization, documentation, and the dissemination of proposed terms for effective application (الحمد، تحت النشر)?

اكتساب اللغة وتعلّمها في مقدمة ابن خلدون دراسة مصطلحية في ضوء علم اللغة التعليمي

تتعالى الأصوات المطالبة بإعادة النظر في مصطلح تعليم اللغة العربية للأعاجم، لعوامل عديدة، منها: افتراض أن اللغة نظام مغلق، والتصنيف الأيديولوجي، والحمولات الاستعمارية، واختزال فضاءات النشاط اللغوي إلى فضاءي البيت والمدرسة. كما تعاني بعض الدراسات التأصيلية العربية من تنحِّي الجودة العلمية والمنهجية في مبحث غارق في الدراسات البينية.

ولكن المصطلح اللساني العربي على أهميته وحيويَّته يواجه تحديات تؤثر على تطوره واستخدامه، ومن طريف القول إن مصطلح "اللسانيات" نفسه وقع في شَرَك فوضى الاصطلاح، تجاوزت مصطلحاته العشرين (الحمزاوي 1986: 214؛ السراقبي 2008: 379-382؛ السوداني 2018: 32-30). ولذا فإن المصطلح عموما والمصطلح اللسانيّ على وجه التخصيص يعاني من آفات علم المصطلح، ومن ذلك: فوضى الاصطلاح وخلطه وازدواجيته والتشتّت في وضع المصطلح أضف

إلى ذلك تَسيُّد الدَّخيل واستعجال التعريب وتواضع الترجمة، ناهيك عن غياب واضح للتقييس ولأسس التنميط ولمحاولات التوحيد.

ونأتي هنا إلى دور ابن خلدون الذي شغل كتابه المختصين في حقول عديدة، وقد كان لحقل علم اللغة التعليمي التقليدي انعكاس واضح في وعيه وآرائه ونقده (Osman 2003; Abdellah& Haridy 2017)، وأخضع للوصول إلى ذلك العديد من المصطلحات سواء استقرت في علم اللسانيات التقليدية أم لم تستقر أم استحدثها للوصول إلى المعنى المراد (سلامي 2012، فوزية 2012، بوفتحة 2017). ولكن هذه من المصطلحات في كثير منها تعرض لدلالات لها مصطلاحات حالية مترجمة لا معرّبة (مثال: الهجين، والحضريّ، المستعرب، الملكة...) (ابن خلدون 2012)، ومع ذلك لم تستقر تلك المصطلحات بعد نظرا للعوامل التي تعرضنا لها أعلاه، مع اتفاق دلالاتها مع علم اللغة التعليمي الحديث، وتناولاته البيداغوجية.

فهل يمكن لدراسة باب المصطلح عند ابن خلدون، والسياق التاريخي له أن يفسح المجال لمصطلحات متحررة من التحديات التي اعترت بعض مصطلحات حقل العربية للأعاجم، هل يمكن أن توجّه هذه الدراسة للعناية ب"المقاربة اللسانية الاجتماعية" (الميساوي 2013: 48-51) سبيلا لدراسة المصطلح في حقل اللغة العربية للأعاجم، وكيف لنا تحقيق الفائدة والوصول إلى التقييس والتوثيق، والتوصية بنشر المصطلح المقترح واستخدامه (الحمد، تحت النشر).

Vaz‘ Biliminin Gelişimi Bakımından Teftâzânî-Seyyid Şerif İhtilafı

Dr. Öğretim Üyesi Abdullah YILDIRIM

abdyld@gmail.com ORCİD: 0000-0002-1915-4662

Vaz‘ bilimi; gramer ve belâgat gibi Arap dilbilimi çalışmalarında ilkece verili kabul edilen dilsel delâlet olgusunun nasıl mümkün olduğu ve gerçekleştiği sorusu etrafında şekillenir. İslâm düşünce geleneğinde başından beri örtük de olsa yaygın şekilde kabul edilen görüşe göre, lafız ile mana arasında doğal yahut rasyonel hiçbir irtibat bulunmaz. Bilakis lafız ile mana arasındaki delâlet ilişkisi, lafız dışında düşünen ve irade sahibi bir özne tarafından kurulur. Lafzın mana karşılığında belirlenmesi şeklindeki bu tayin ve tahsis işlemine *vaz‘* denir.

Tarihsel sürece bakıldığında; mütekaddim dönemde *vaz‘ kavramı*, *ilmü’l-Arabiyye* (geniş anlamıyla nahiv) çalışmalarında çoğu zaman dolaylı ve ikinci dereceden bir mesele olarak yer almış, mutezile ve ehl-i sünnet gibi kelam çevrelerinde dilin kökeni ve dili var eden öznenin (vâzı‘) kimliği ekseninde tartışılmış, mantıkta hususen Fârâbî’nin (ö. 339/950) çalışmalarıyla delâlet ve elfâz bahislerinde belirginleşmeye başlamış, daha açık ve ayrıntılı biçimde ise müteahhir dönemin kurucu ismi Fahreddin er-Râzî’nin (ö. 606/1210) *el-Mahsûl*’ü ile Seyfeddin Âmidî’nin (ö. 631/1233) *el-İhkâm*’ı gibi fıkıh usûlü eserlerinde ve takip eden metinlerde incelenmiş ve tartışılmıştır. Yaklaşık bir asır sonra vaz‘ bilgisi Adudüddin el-Îcî’nin (ö. 756/1355) *er-Risâletü’l-vaz‘iyye*’si ve takip eden şerh ve hâşiyelerle birlikte bağımsız bir literatür haline gelmiş, sonraki süreçte bağımsız bir bilim olarak tanımlanıp tedvin edilmiştir (ilmü’l-vaz‘).

Vaz‘ bilgisinin tarihsel gelişimi açısından Îcî sonrası sürecin en önemli unsuru ise, Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerif (ö. 816/1413) arasında genel olarak Arap dilbilimi özel olarak ise *vaz‘* kavramı etrafında yaşanan tartışmalardır. *Keşşâf*, *Mutavvel* ve *Telvîh* gibi metinlerin hâşiyelerinde takip edebildiğimiz bu tartışmaların meselenin kapsam ve derinliğini artırdığı muhakkaktır. Öte yandan Teftâzânî ve Seyyid Şerif’in ihtilaf ettiği meseleler sonraki süreçte muhtelif eserlerde incelenmeye devam etmiş ve söz konusu tartışmalar bu görüşlere

taraf olan bazı âlimler tarafından derinleştirilerek sürdürülmüştür. Bu durumun Osmanlı bilim ve düşünce ortamına etki ettiği de görülmektedir.

Tebliğde öncelikle Teftâzânî ve Seyyid Şerif'in ihtilaf ettiği meseleler tespit edilecek, akabinde ilmü'l-vaz'ın gelişimi bakımından yorumlanacaktır.

Anahtar kelimeler: Vaz' bilimi, Teftâzânî, Seyyid Şerif, İhtilaf

The Dispute Between al-Taftâzânî and al-Sayyid al-Sharif in Terms of the Development of the 'Ilm al-Wad'

'Ilm al-wad' revolves around the question of how the phenomenon of linguistic signification, which is accepted as given in principle in fields like al-nahw and al-balaghah, is possible and how it occurs. According to the view widely accepted, albeit implicitly, in the Islamic intellectual tradition, there is no natural or rational connection between a word and its meaning. Rather, the relationship of signification between a word and its meaning is established by a rational and volitional self. This act of assigning and specifying words for particular meanings is known as wad'.

Considering the historical process, during the mutaqaddimin period, the concept of wad' was often discussed indirectly and as a secondary matter within the 'Ilm al-'Arabiyyah (al-nahw in the broad sense) studies. It was debated in mutakallimûn circles such as al-Mu'tazila and Ahl al-Sunnah, focusing on the origin of language and the identity of the self (wâdı') who is responsible for this act of establishing language. Within al-Mantıq, it became more defined in discussions on signification (al-dalalah) and expressions (al-alfâz), particularly with the works of al-Farabi (d. 339/950). The subject was elaborated in more detail in Usûl al-fiqh works such as *al-Mahsûl* by Fakhr al-Dîn al-Râzî (d. 606/1210) who is the founding figure of mutaahhirîn period and *al-Ihkâm* by Sayf al-Dîn al-Âmidî (d. 631/1233), as well as in subsequent texts. Approximately a century later, the knowledge of wad' became an independent literature with *al-Risalah al-Wad'iyyah* of Adud al-Dîn al-Iji (d. 756/1355) and its subsequent commentaries and glosses, eventually being defined and recorded as a science ('Ilm al-wad').

The most significant aspect of the post-Iji period, in terms of the historical development of the science of wad', is the debates between al-Taftâzânî (d. 792/1390) and al-Sayyid al-Sharif (d. 816/1413) which is surrounding Arabic linguistics in general, and specifically the concept of wad'. These debates, which can be traced through commentaries on texts such as *al-Kashshaf*, *al-Mutawwal*, and *al-Talwih*, undoubtedly enhanced the scope and depth of the issue.

Furthermore, the disputes between al-Taftâzânî and al-Sayyid al-Sharif continued to be examined in various works in subsequent periods, with some scholars elaborating on these debates. It is also observed that this situation influenced the scientific and intellectual milieu of the Ottoman period.

In this paper, the issues over which al-Taftâzânî and al-Sayyid al-Sharif disagreed will first be identified and then interpreted in terms of the development of ilm al-wad'.

Keywords: Science of wad', al-Taftâzânî, al-Sayyid al-Sharif, Dispute

الخلاف بين التفتازاني والسيد الشريف من حيث تطور علم الوضع

علم الوضع يدور حول مسألة إمكانية حدوث الدلالة اللغوية، التي تُعتبر من المسلَّمات في الدراسات اللغوية العربية مثل النحو والبلاغة، وكيفية تحققها. وفقًا للرأي الذي كان مقبولًا بشكل واسع في التراث الفكري الإسلامي، وإن كان ضمنيًا، لا يوجد ارتباط طبيعي أو عقلي بين اللفظ والمعنى. بل على العكس، فإن علاقة الدلالة بين اللفظ والمعنى يتم إنشاؤها بواسطة فاعل ذي عقل وإرادة. وتُعرف عملية تخصيص وتعيين الألفاظ لمعانيها باسم "الوضع."

من الناحية التاريخية، في العصر المتقدم، مفهوم الوضع غالبًا ما ظهر ضمن نطاق علم العربية (بالمعنى الواسع للنحو)

كمسألة غير مباشرة وثانوية وتمت مناقشته في الأوساط الكلامية مثل المعتزلة وأهل السنة، مُركزًا على أصل اللغة وهوية الفاعل الذي أوجدها (الواضع). في المنطق بدأ هذا الموضوع يتبلور في مباحث الدلالة والألفاظ خاصة مع أعمال الفارابي (ت. ٣٣٩/٩٥٠). وتناولته بشكل أكثر وضوحًا وتفصيلًا مؤلفات أصول الفقه في العصر المتأخر مثل "المحصول" لفخر الدين الرازي (ت. ٦٠٦/١٢١٠) و"الإحكام" لسيف الدين الآمدي (ت. ٦٣١/١٢٣٣)، وكذلك في النصوص التي تبعتها. بعد حوالي قرن من الزمان، أصبح معرفة الوضع أدبًا مستقلًا مع نشر "الرسالة الوضعية" لعضد الدين الإيجي (ت. ٧٥٦/١٣٥٥) والشروح والحواشي التي تبعتها، وأخيرًا تم تعريفه وتدوينه كعلم مستقل (علم الوضع).

الجانب الأهم في فترة ما بعد الإيجي من حيث التطور التاريخي لعلم الوضع هو الجدل بين التفتازاني (ت. ٧٩٢/١٣٩٠) والسيد الشريف (ت. ٨١٦/١٤١٣) عمومًا حول علم اللغة العربية وخصوصًا حول مفهوم الوضع. ويمكن تتبع هذه المناقشات من خلال الحواشي على نصوص مثل "الكشاف"، و"المطول"، و"التلويح"، والتي أسهمت بلا شك في زيادة نطاق وعمق الموضوع. علاوة على ذلك، استمرت القضايا التي اختلف فيها التفتازاني والسيد الشريف في أن تُدرس في الأعمال المختلفة في الفترات اللاحقة، واستمر بعض العلماء في تعميق هذه المناقشات. ويلاحظ أن هذا الوضع أثر أيضًا على البيئة العلمية والفكرية في العصر العثماني.

في هذه الورقة، سيتم أولاً تحديد المسائل التي اختلف فيها التفتازاني والسيد الشريف ثم تفسيرها من حيث تطور علم الوضع.

الكلمات المفتاحية :علم الوضع، التفتازاني، السيد الشريف، الخلاف

Ebû Hayyân el-Endülûsî'nin Sîbeveyhi ve İbn Mâlik'e yönelik değerlendirmelerinin nahiv ilminin 14. yüzyıldaki metolodojik seyrine etkisi

Dr. Öğr. Üyesi Esma Sağ Şencal[1]

esag@zaytuna.edu – esmasag@gmail.com ORCID: 0000-0003-1564-9622

Nahiv ilminin tarihsel seyrine yön veren Sîbeveyhi (öl.180/796) ve İbn Mâlik'in (öl. 672/1274) görüşleri, Ebû Hayyân el-Endülüsî'nin (öl. 745/1344) nahivle ilgili teliflerinde yoğun bir şekilde yer alır. Erken dönem nahiv alimi Sîbeveyhi, Ebû Hayyân'ın birçok nahiv meselesinde temel dayanak noktası iken İbn Mâlik, görüşlerini tartıştığı ve sıklıkla eleştirdiği âlim olmuştur. Bu çerçevede, Ebû Hayyân hem Sîbeveyhi'nin etkisinin 14. yüzyılda devam etmesine katkı sağlamış hem de İbn Mâlik'in geniş ilgi gören *Elfiyye*'sinin yorumlanmasında etkili olmuştur. Özellikle, Ebû Hayyân'ın öğrencileri olan İbn Hişâm (öl. 761/1360) ile İbn Akîl'in (öl. 769/1367) *Elfiyye* şerhleri, ilim halkalarının ve medreselerin temel kitapları olarak kabul edilmiştir. Dikkat çeken bir husus, Ebû Hayyân'ın, bazı yerlerde İbn Mâlik'in görüşlerini Sîbeveyhi'ninkilerle karşılaştırması ve çoğunlukla Sîbeveyhi'yi

1 Zaytuna College

doğru bulması veya otorite olarak görmesidir. Bu çalışma, Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik'i eleştirmesi ve Sîbeveyhi'yi benimsemesinin nahiv ilminin seyrini nasıl etkilediğini metodolojik bağlamda incelemeyi amaçlamaktadır. Bu hedef doğrultusunda, (1) ilk olarak Ebû Hayyân'ın *Elfiyye* şerhinde İbn Mâlik'e yönelttiği itirazlar belirlenerek metodolojik temeller (semâ, kıyas gibi) bakımından değerlendirilecek ve Sîbeveyhi'yi otorite olarak kabul ettiği kısımlar analiz edilecektir; (2) sonra aynı hususların İbn Akîl ile İbn Hişâm'ın şerhlerinde nasıl ele alındığı incelenerek Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik'e dair değerlendirmelerinin sonraki nahiv alimlerine nasıl yön verdiği gözlemlenecektir.

Anahtar kelimeler: Arap dili ve belagatı, Ebû Hayyân el-Endülûsî, İbn Mâlik, Sîbeveyhi ve Elfiyye

The Influence of Abū Ḥayyān al-Andalusī's Evaluations of Sībawayhi and Ibn Mālik on the Methodological Course of Syntax in the 14th Century

In his grammatical works, Abū Ḥayyān al-Andalusī (d. 1344) extensively references the views of Sībawayhi (d. 796) and Ibn Mālik (d. 1274) who significantly shaped the historical trajectory of Arabic syntax. Sībawayhi serves as a foundational reference for Abū Ḥayyān on many syntactic issues, whereas Ibn Mālik emerges as a figure whose opinions Abū Ḥayyān frequently debates and critiques. In this context, Abū Ḥayyān not only contributed to the continuity of Sībawayhi's influence into the 14th century but also impacted the interpretation of Ibn Mālik's highly regarded Alfiyya. Of particular note is that Abū Ḥayyān's students, such as Ibn Hishām (d. 1360) and Ibn ʿAqīl (d. 1367), authored Alfiyya commentaries that became fundamental texts in scholarly circles and madrasas. This study examines the impact of Abū Ḥayyān's critiques of Ibn Mālik and his alignment with Sībawayhi on the methodological development of syntax. The analysis will: (1) identify Abū Ḥayyān's critiques of Ibn Mālik in his Alfiyya commentary, assessing these within methodological frameworks such as analogy (qiyās) and transmitted (samāʿ) sources, and (2) observe how these aspects were addressed by Ibn ʿAqīl and Ibn Hishām, noting how Abū Ḥayyān's evaluations of Ibn Mālik guided later grammarians.

Keywords: Arabic Langauge and its Rhetoric, Abū Ḥayyān al-Andalusī, Sībawayhi, Ibn Mālik, and Alfiyya

أثر تقييمات أبي حيان الأندلسي لسيبويه وابن مالك على المسار المنهجي للنحو في القرن الرابع عشر

كان لآراء سيبويه (ت. ٧٩٦) وابن مالك (ت. ١٢٧٤) تأثير كبير على المسار التاريخي لعلم النحو. حيث أشار أبو حيان الأندلسي (ت. ١٣٤٤) إلى آرائهما بشكل واسع في مؤلفاته النحوية، معتبرًا سيبويه مرجعه الأساسي في العديد من مسائل النحو، بينما أصبح ابن مالك عالما يناقش آراءه ويعترض عليها مرارا. بذلك، ساهم أبو حيان في استمرار تأثير سيبويه حتى القرن الرابع عشر، كما أسهم في تفسير ألفية ابن مالك التي حظيت باهتمام واسع من العلماء اللاحقين. ومن الجدير بالذكر أن تلاميذ أبي حيان، مثل ابن هشام (ت. ١٣٦٠) وابن عقيل (ت. ١٣٦٧)، ألفوا شروحاً للألفية أصبحت من الكتب الأساسية في الحلقات العلمية والمدارس. من اللافت للنظر أن أبا حيان كان يقارن في مواضع كثيرة آراء ابن مالك بآراء سيبويه، وغالباً ما يجد سيبويه أصح أو يعتبره المرجع النحوي الحاكم. وانطلاقا من هذه النقطة، تهدف هذه الدراسة إلى تقييم كيفية تأثير نقد أبي حيان لابن مالك واعتماده على سيبويه على المسار المنهجي لعلم النحو. سيتناول التحليل: (١) تحديد اعتراضات أبي حيان على ابن مالك في شرحه للألفية، وتقييمها وفقاً للأصول المنهجية كالسماع والقياس وتحليل المواضع التي اعتبر فيها سيبويه مرجعا؛ (٢) ومناقشة كيفية تناول هذه

المسائل في شروح ابن هشام وابن عقيل، ملاحظين كيف وجّهت تقييمات أبي حيان لابن مالك مسار النحاة اللاحقين.
الكلمات المفتاحية: اللغة العربية وبلاغتها، وأبو حيان الأندلسي، وسيبويه، وابن مالك، والألفية

Hicrî Sekizinci Yüzyılda Çok Dilli Arapça-Türkçe Sözlüklerde Dil Varlıklarının Karşılaştırılması: Resulid Hexaglot, Firiştezâde Lügati ve Ebû Hayyan el-Endelüsî'nin Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk'i

Doç. Dr. Ali Benli
ali.benli@marmara.edu.tr ORCID: 0000-0003-3257-8969

Sekizinci yüzyılda Türkçe-Arapça iki dili konu edinen sözlüklerin yazımında artış görülmüştür. Bu olgu söz konusu dönemde Orta Doğu'da yaşanan demografik değişimler nedeniyle Türklerle Araplar arasında artan sosyal etkileşimin bir sonucu olmalıdır. Bu araştırmada üç farklı bölgede kaleme alınmış üç sözlük incelenecek ve bu sözlükler Arapça-Türkçe söz varlığı bakımından karşılaştırılacaktır. Bunların ilki Yemen'de Sultan el-Efdal Abbas b. Ali er-Resûlî (ö. 788/1377) tarafından yazdırılan Resulid Hexaglot'tur. Yazarı belli olmayan bu eser Arapça, Farsça, Türkçe, Yunanca, Ermenice ve Moğolcayı temel alan altı dilli tematik bir sözlüktür. İkinci eser, Firiştezâde'nin (ö. 821/1418) manzum lügatidir. Arapça-Türkçe iki dilli bir eser olan bu sözlükte müellif çoğu dini temalı olan bazı kelimeleri seçmiştir. Üçüncüsü Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) tarafından Kâhire'de kaleme alınan Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk adlı eserdir. Bu eserde yazar Türk dilinin kurallarını ele aldıktan sonra Türkçe-Arapça çeşitli kelime listeleri vermektedir. Bu çalışmada hicri sekizinci yüzyılda üç farklı coğrafyada yazılan Türkçe-Arapça üç farklı içerikli eserin söz varlıkları karşılaştırılacak ve bunların yazarlarının eserlerindeki söz dağarcığını belirlerken göz önünde bulundurdukları prensipler belirlenmeye çalışılacaktır. Bu yapılırken İbnü'l-Mühennâ'nın (ö. 682/1283) kaleme aldığı *Hilyetü'l-insan ve Halbetü'l-lisân* gibi daha önceki dönemlerde kaleme alınmış benzer eserlere atıflar yapılacaktır.
Anahtar kelimeler: Sözlükbilim, Söz varlığı, Resulid Hexaglot, Firiştezâde Lügati, Ebû Hayyân el-Endelüsî.

A Comparative Analysis of Arabic and Turkish Lexical Content in Multilingual Dictionaries of the 8th Century (Hijri): The Rasūlid Hexaglot, Firishtazade's Lexicon, and Abū Ḥayyān al-Andalusī's Kitāb al-Idrāk li-Lisān al-Atrāk as Case Studies

The 8th century (Hijri) witnessed a notable surge in the compilation of Turkish-Arabic bilingual dictionaries, reflecting the increasing social and linguistic interaction between Turks and Arabs. This phenomenon can be attributed to significant demographic shifts in the Middle East during the period, which fostered cultural exchange and linguistic integration. This study undertakes a comparative analysis of three dictionaries from distinct regions, focusing on their Arabic-Turkish vocabularies. The first work examined is the *Rasūlid Hexaglot*, commissioned by Sultan al-Afdal Abbas b. Ali al-Rasūlī (d. 788/1377) in Yemen. This anonymous, thematic dictionary encompasses six languages: Arabic, Persian, Turkish, Greek, Armenian, and Mongolian. The second is bilingual dictionary in verse authored by Firishtazade (d. 821/1418), which primarily selects Arabic-Turkish lexical items with a religious focus. The third is *Kitāb al-Idrāk li-Lisān al-Atrāk*, written by Abū Ḥayyān al-Andalusī (d. 745/1344) in Cairo, a comprehensive work that elaborates on Turkish grammar and includes extensive Turkish-Arabic word lists. This study aims to juxtapose the lexicons of these three texts, each originating from distinct geographic and cultural contexts in the 8th century (Hijri), to discern the methodologies and principles guiding their authors' vocabulary selection. To enrich the analysis, references will be drawn to

earlier works, such as *Ḥilyat al-Insān wa Ḥalbat al-Lisān* by Ibn al-Muhannā (d. 682/1283), providing a broader historical and philological framework.

مقارنة المادة اللغوية العربية والتركية في المعاجم متعددة اللغة في القرن الثامن الهجري: معجم السلطان الرسولي السداسي اللغة ولغة فرشته زاده وكتاب الإدراك للسان الأتراك لأبي حيان الأندلسي نموذجا

شَهِدَ القرن الثامن الهجري ازدهارًا في تأليف معاجمَ لغويةٍ تتناول اللُّغتَيْن: التركيَّة والعربيَّة، وهذه الظاهرة كانت نتيجةً طبيعيَّةً للتفاعل الاجتماعيِّ المتزايد بين الأتراك والعرب، ونتيجةً للتغيُّر السكانيِّ في الشرق الأوسط في تلك الفترة. يهدف هذا البحث: إلى دراسة معاجمَ أُلِّفت في القرن الثامن في ثلاثِ مناطقَ مختلفةٍ، ثُمَّ المقارنةِ بينها من حيث المادَّةُ اللغويَّة التركيَّة والعربيَّة. الأوَّل: معجم السلطان الرسولي؛ ألَّفه السلطان الأفضل عبَّاسُ بنُ عليٍّ الرسولي (ت ١٣٧٧/٧٨٨) في اليمن ، وهو معجمٌ موضوعيٌّ، سُدَاسِيّ اللُّغَة؛ حيث اشتمل على مفرداتٍ من اللُّغة العربيَّة والفارسيَّة والتركيَّة واليونانيَّة والأرمينيَّة والمغوليَّة.   والثاني: كتاب «لغة فرشته زاده» (ت قبل ١٤١٨/٨٢١)؛ ألَّفه في الأناضول، وهو معجمٌ منظومٌ, ثُنَائِيُّ اللُّغَةِ، يحتوي على مفرداتٍ انتخبها الناظم، ومعظمها من القرآن الكريم. والثالث: كتاب «الإدراك لِلِسَانِ الأتراك» لأبي حيَّان الأندلسي (ت ١٣٤٤/٧٤٥)، وقد ألَّفه في القاهرة، ويحتوي على توصيفٍ للقواعد الأساسيَّة للُّغَةِ التركيَّة، وضَمَّ فيه قوائم لمفرداتٍ شائعةٍ فيها. وسيحاول الباحثُ في دراسته لهذه المعاجم الثلاثة تعيينَ المبادئ العامَّة في اختيار مؤلِّفيها للمفردات اللغويَّة، مع استفادته من معاجم مؤلَّفَةٍ في القرون السابقة أيضًا، ومن أهمَّها: كتاب «حِلْيَةُ الإنسان وحَلبَةُ اللِّسان» لابن المُهَنَّا (ت ١٢٨٣/٦٨٢)، وذلك لتقديم صورةٍ عامَّة عن تطوُّر ظهور المادَّة اللغويَّة التركيَّة والعربيَّة في معاجم هذه الحقبة.

الكلمات المفتاحية: علم المعاجم، الخزانة اللغوية ، لغة فرشته زاده ، المعجم الرسولي، أبو حيان الأندلسي.